

Корнило

Ластівка

ВІДІРВАНІ

ЛИСТКИ

Наш Клигс - Буенос Аїрес - 1968

KORNYLO LASTIWKA

HOJAS SUELTAS

(Novelas)

Suplemento de "Nash Klych"

1 9 6 8

Maza 150, Buenos Aires

República ARGENTINA

Корнило Ластівка

ВІДІРВАНІ ЛИСТКИ

(Повість і нариси)

Видавництво «НАШ КЛИЧ»

Буенос Айрес — 1968

Наклад 500 примірників.

Обкладинка роботи Маркіяна Фесоловича.

Imprenta "Champion". Mercedes 2163/67
Buenos Aires — Argentina

В І Д А В Т О Р А

Випускаючи цю книжку у світ, вважаю за відповідне, дати для ближчого зрозуміння деякі в'яснення, чому вона виходить під заголовком «ВІДІРВАНІ ЛИСТКИ», та який ідейний зв'язок існує між символічними нарисами «ГОВОРИТЬ ЛІС» і реальною повістю «ДВА ШЛЯХИ».

Повість і нариси постали на еміграції, далеко від Рідної Землі, яка цярмлена знаходиться під чужою окупацією. Вона неначе прикрита холодними снігами, закована льодовими кайданами. Холодні північні вітри бувають по білому просторі України й покривають мертвим снігом всіляке національне життя. Серед таких невідрадних обставин багато з нас були примушені покинути Рідну Землю і скитатися по чужині. Неначе відірвані листки ми розлетілися на всі сторони світа, шукаючи захисту.

Вимагдровуючи в широкий світ, нас не покидала віра в остаточну перемогу правди. Вірили, що під холодними снігами дримало життя і ждало догідної пори, щоб видвигнутись наверх. Життя непереможне. Воно пробивається крізь найтісніші щілини й ніяка ворожа сила не може здержати його розгону. В пуховому лоні Матері-Землі лежать мільйони корінців, мільйони насіння, що восени попали в перегній. Зберігаючи в собі зародки нового життя, вони ждуть свого воскресіння. Воно м у с и т ь прийти! Це ж відвічний закон природи, що по зимі — настане весна.

Цю віру в життя і його перемогу ми забрали з собою, покидаючи рідну Україну. Вона й досі лежить збережена в нашій душі й велить видержувати і найтяжчі удари долі нашого невідрадного емігрантського життя. Ми ж — в і д і р в а н і л и с т к и .

Це наша зовнішня еміграція.

Та існує ще інша, внутрішня еміграція, яка осталася на рідній землі, виставлена на бурі, негоди. Рідна Земля стала для тих людей чужою і вони блукають по ній мов відірвані листки. Однак і їх не покидала віра в перемогу життя. Вони боролися. Завалені снігами, вони зеленіли холодним вітрам на перекір, неначе та сосна на вигоні.

До цих належить й Максим Микитенко з моєї повісти «ДВА ШЛЯХИ». В своєму оповіданні я підхопив момент, коли ці дві еміграції стрінулись на перехрестку з собою і заговорили їм спільною рідною мовою.

Постать Микитенка взята з живого життя. Це справжня людина, яка мабуть ще живе за залізною заслоною. . .

На цьому місці вважаю своїм обов'язком, висловити подяку Видавництву «Нашого Клича», а передусім редакторові «Нашого Клича» п-ві Маркіянові Фесоловичеві, що своїми заходами причинився у значній мірі до виходу на світ цієї скромної книжки. Йому ж треба завдячити й мистецьке оформлення книжки, виконавши для неї добірну обкладинку. Врешті особлива подяка належить тим, що своєю фінансовою допомогою уможливили видрукування і випусчення цієї книжки.

Відень, 1968-го року.

К. Л.

ДВА ШЛЯХИ

*На перехрестку стрінулись дві близькі собі
людини. два шляхи: один веде з далекої Пол-
тавщини, а другий із зелених гір Буковини*

П Р О Л О Г

Советський Союз вважається у вільному світі країною за тридев'ятьми горами, за важкою залізною заслоною. Тамешні люди живуть під зовсім іншими життєвими умовами, виховані й керовані відмінними засадами. Вони стали для нас людьми, наче б то з «того світа».

Ось советський солдат Максим Микитенко : Назовні людина, як кожна інша. Нічим не відрізняється від других : однакові пристрасті, однакові жадібності. Словом : добряча, широка українська душа. Коли ж приглянутись ближче, — людина чужа, іншого типу, ніби рослина, що виросла серед відмінного середовища.

По війні, воєнна доля кинула Микитенка, мов вигнанця, на інший ґрунт, далеко від рідної землі. Нераз я питав себе : Чи зможе нетутешня рослина, що звикла на іншу землю, запустити свої коріння на чужому ґрун-

ті? Не зів'яне, не пропаде під іншим підсонням? . . . Чи мабуть полюбить її, і розвиватиметься краще. буйніше?

Отак розмовляю з Максимом й уважно розпитуюся: — «Як там у вас?» — «Чи тут подобається тобі?» — та він спритно ухиляється від моїх питань, і переводить бесіду на що інше. Як його батьківщина, так він і свою душу вмів ховати за залізною заслоною. Важко було до неї добитись. Там людина дуже обережна. Навчилася нікому не довіряти, нікому не звірятись.

Між нами вижило дивне відношення :

На перехрестку стрінулись дві близькі собі людини, два шляхи. Один веде з далеких степів Полтавщини, другий з зелених гір Буковини. Стрінулись, заговорили на тій же самій мові, — й недовірливо глянули собі в очі. Чи й так розійдуться ці два шляхи, не пізнавши себе ближче ?

Однак сліпий випадок, цей важливий чинник в людському житті, що надає сірій одноманітності нераз живіших барв, наблизив нас до себе. Максим перенісся на квартиру до того самого дому, де було й моє приміщення, тай почав до мене частіше загощати. З кожним днем він все ближче зживався зо мною. Льодова крига, що заковувала його душу, почала танути. За маскою почало пробиватися його правдиве обличчя. Микитенко, скупий на слова, почав більше розказувати про своє « дома ».

Одного вечора він вайшов до мене. Поставив, як звичайно, на стіл пляшку горілки, угорської палінки, вийняв з кишені жменю сигарет, (— тоді велика рідкість. —) та й промовив :

— Давай склянки ! Нап'ємось ! . . .

Я метнувся до шафи і поставив на стіл менший ке-

лішок для себе і більшу вину склянку для гостя. Як звичайно.

Максим підсміхнувся і взяв до рук мій келишок, оглядаючи його.

— Еге. — моргнув, — Бач, ще не навчився пити по нашому . . . А в нас тільки баби з такого п'ють . . . Тай то не всі . . .

Микитенко був того вечора в незвичайно веселому настрою. Він тільки що приїхав з Угорщини, де йому дуже добре пощастилося. Він часто їздив туди кур'єром в службових справах, і при тім робив особисті орудки: міняв, торгував бозна чим, так як тоді робили всі другі советські солдати. Це було зараз по закінченні війни.

Вихиляв одну склянку за другою. Співав українських пісень. Не стало однієї пляшки, — він вийняв з чемодана другу.

— Пиймо! — приговорював — Стільки нашого! . .

Раптом розжалобився і почав плакати. Горілка розв'язала йому язик і душу. Нахилився до мене, обняв і почав мене називати своїм найкращим другом, найближчим братом.

— Тільки ти мене розумієш . . . — казав, — Я нікого більш не маю на світі, крім тебе. Остався, як сиротина, як палець . . . Мене переслідувала доля. З самого дитинства переслідувала.

— Кожен ходить зо своєю долею, — кажу йому.

На те він :

— Так ! . . . Тільки одному вона приятелем, а другому тяжким ворогом. Моя доля, — була моїм ворогом. Я не з долею ходив через ціле своє життя, тільки з важким моїм ворогом . . . Ех!! . . . Як би так міг, то втопив би свою долю в цьому самогоні . . . Чому не п'єш — ? . . Пиймо! . .

Випив, витер уста рукавом і по хвилині додав :

— Ото ж, як би я так розказав тобі своє життя, тоді сховалася б і найцікавіша повість . . .

Щось незбагнуте, жадібне і ненаситна цікавість відізналися в мене, й пошепки благали : «розкажуй, розкажуй !! »

І Максим Микитенко почав розказувати про себе. Спершу проціджував слова несміливо, з надумою, наче б шукав щось розгублене, або вагався, щоб не виявити чогось йому забороненого. Щодалі набирав більше відваги і сміливости і те, що довго таїлося в його глибині, розливалось мов повінь, що ламає береги і затоплює луги.

Слово до слова, один барвистий камінець до другого. — і передо мною стала мозаїка однієї долі, незвичайної долі, що досі ховалася від мене за залізною заслоною. Я вслухувався в кожен відтінок слова, ловив кожну фібру розкованої душі, шукав людини, що її життя різбили, неначе скульптор, залізні пальці долі.

Мабуть ніщо так не відрізняє людей поміж собою, як їхня доля. Складне життя добирає різноманітних барв і відтінків, щоб кожному виткати осібну, своєрідну долю. Мільйони шляхів людської долі перехрещуються між собою мов павутиння, проте всі вони неоднакові і розходяться на різні сторони . . .

Минула північ. Стінний годинник повільно числив хвилини, які тонули у вічність. Микитенко розсівся на м'якому кріслі й оповідав. Я, схиливши голову в долоні, ловив кожне слівце сповіді одного життя, щоб нічого не пропустити і старанно записував у своїй пам'яті . . .

I.

Наша хата стояла на горбі серед широких і розлогих лип на краю одного полтавського села. Долиною вилася річка Ворскла. За балкою розлягався широкий степ. По ньому рівним, білим полотном стелився полтавський шлях, який провадив до самого Кременчука.

Це був світлик мого дитинства.

Мої дитячі роки не були такі привабливі, як це їх звичайно мають діти. Вони були в мене якись роздвоєні, наче б я сидів на грані двох безодень, — і я не знав, як мені держатися, щоб в одну з них не провалитись.

Революція застала мене ще в повитку, так що я зріс в большевицькому середовищі та іншого ладу навіть не знав. Коли почав ходити, то тоді в Україні кипіла домашня війна. Мій батько бився по стороні червоних, за те мій дядько, матерній брат, находився в Петлюрівській Армії. Наше село переходило з одних рук до других.

Я тоді був ще дуже малий і мало що розумів. Пригадую собі наче крізь сон, коли раз дядько Павло загостив до нас в салдатській шинелі, з тризубом на шапці. Він взяв мене на коліна. Йому в ногах стояла його рушниця. Я дуже нею цікавився і лапав ручками. Дядько нахилився до мене, лоскотав мене своїми довжезними вухами і прошептав над самим вухом :

— Козаком будеш . . .

Ось і тільки осталося в моїй пам'яті про дядька Павла. Він поляг десь біля Кам'янця Подільського. Мати пераз розказувала про нього і втирала очі. Батько називав його зрадником і ворогом народу. Не любив, щоб навіть згадувати про нього і гримав на матір :

- Не згадуй про нього перед дитиною ! . . . Це пляма в нашій сім'ї . . .

Коли мати, не видержавши, вступалася за своїм братом, тоді батько, луснувши дверями, виходив на двір і довго не приходив до хати.

Отак вже з самого дитинства моя дитяча душа була розбита між батьком і матір'ю, двома собі зовсім проти-лежними бігунами.

Батько рідко коли бував дома. Він все ходив на якісь там мітинги, що відбувалися часто в селі, а ми з матір'ю сиділи більше дома. В батьків я був один. Був, як то кажуть, мамин пестунчик. Мати нераз приголублювала мене до себе, пестила, цілувала, — тільки, щоб цього батько не бачив. Він це не любив. Одного разу побачивши нас приголублених, загукав :

— Жінко! Вчи його краще працювати — а не лизатись !

— Та він ще такий маленький. — боронила мати, — ще досить напрацюється в своєму житті . . .

Вже змалку я почав батька боятися і більш горнутися до матері. Тільки побачу, що батько повертається з села додому, так зараз ховаюся за хатою в бур'янах, щоб з ним не стрічатись, або забігаю до матірної малої хатчини, почувуючись тут зовсім безпечним. Сюди батько майже ніколи не заходжував. Це був світ моєї матері. Стіни довкола були обвішані святими іконами. З-за почорнілих образів виглядало сухе святоїванське зілля, чорнобривці, васильки та засохлі лозинки свяченої верби. Перед іконою Богоматері безперервно горіла запалена лямпадка. Солодкавий запах олії мішався з запашним зіллям. Я почувався тут в святковому настрої, наче в церкві. Мимоволі падав перед іконами на коліна і шептав молитви, проказані матір'ю.

Раніш усі ці ікони знаходилися у великій хаті, де тепер батько. Однак згодом він велів їх звідти забрати.

До нього часто заходили партійні товариші, й він не хотів мати на стінах, як він казав — «богомазів». На їх місці повісили на обголеній стіні, де ясніли ще білі плями, — в чорних рамах портрети Маркса і Леніна.

Я рідко коли заходив до цієї, тепер батькової кімнати. У ній було якось холодно і порожньо. Було лячно, так як перед батьком.

Мати вчила мене молитись і при тім часто нишком поглядала на двері, щоб зненацька батько не надійшов. Знала, що він цього не терпить. Коли я раз навколішки проказував за матір'ю молитву, несподівано став на порозі батько. Лице в нього набігло кров'ю, як у індика. То синіло, то червоніло. Обличчя у матері поблідло. Батько приступив до матері, сіпнув за рукав, і підвів її на рівні ноги.

— Годі, годі. Марто! заревів мов несамовитий, — Коли ти вже раз затроена цією їддю, то для чого ще задурманюєш нею дитину?..

Від тоді ми з матір'ю ще більше почали уникати батька. На щастя він ще рідше перебував вдома. Відколи став головою сільради, просиджував цілими днями, а іноді й ночами, в громадському будинку. Нами він майже не займався. Громадські справи стали для нього важливішими. Для нього ми наче б не були.

Мати що-неділі вбирала мене в білу сорочку, брала за ручку та вела до церкви. Тоді церкви ще не були закриті. Це сталося пізніше, коли я кінчав десятилітку. Тоді знято з церковної копули позолочені хрести, а іконостас і всі церковні святощі викинено на дорогу, щоб люди, — хто хоче, — собі розбирали. Тоді церкву замкнуто, а пізніше замінено на колгоспний шпихлір для вимолоченого збіжжя).

На столі в матерній кімнаті лежала товста книга в

шкіряних палітурах. Біблія. Що-неділі пополудні мати читала з неї на голос, а я мусів сидіти тихо й слухати. Нераз була така гарна погода. на дворі сяяло сонце, коло річки зібралась дівтора купатися, що від їхнього крику тільки гомін долітав крізь відчинене вікно до хати, — а я мусів сидіти біля матері й дивитись, як вона поволі пальцем посувала по стрічках біблії, та слухати. І я слухав, хоч треба признатись, що мало з того розумів. Мої думки літали над річкою між веселою дівторою, що не мусить сидіти в душній кімнаті та слухати. Тоді я вперше почав ненавидіти біблію, завидуючи другим дітям, що весело бавляться.

Зарані навчала мене мати письма, — і перша книга, що з неї я почав читати, була — біблія. (Мабуть і тому я пізніше став таким невіруючим, бо забагато начитався з тієї святої книги).

Коли я підріс, повів мене батько до школи. Тут зараз отворився передомною зовсім інакший світ. Замість кімнати, запашеної душним зіллям — широка, ясна шкільна зала. Замість домашньої самотности та нудьги багато дівтори й гамору. Замість однієї товстої книги — багато дрібних книжок різноманітного змісту та розмальованих образками. Дотепер, так вчила мати, сидів на небі у хмарах сивобородий дідусь : Бог-батько, — а тепер почув, що там угорі саме повітря, водяна пара, порожний простір, де немає місця для надземної вищої істоти. Коли існує там якесь царство небесне, то воно тільки для літаків, бомбовиків, ракет. Всяке інше заселення цього надземного простору стоїть науці на заваді і його треба поборювати без пощади.

Так нас у школі вчили.

Кому мені тепер вірити? Де істина?

З такими думками я прибігав зі школи до матері.

— Мамо, — жалувався перед матір'ю, — чому нам кажуть що на небі нема Бога? Тільки саме повітря?

— Цить, Максиме, — на те матір. — Це так тільки в школі. Бога ніхто не бачив і вони там у школі не мають де його помістити. Але Бог є! Він не тільки на небі, але всюди.

Моя мати була звичайна, глибоко-релігійна жінка, яка не вміла мудрувати. Вона відчувала присутність Бога у всіх проявах світа, в блакиті неба, в зелені дерев. у всесвітньому порядку, добачаючи в них зміст і змісл цілого земного житт. Віра в надземну силу була в неї найкращою дорогоцінністю... що її має людина на світі.

— Вони думають, — продовжувала мати, — що коли не можна чогось бачити, або збагнути своїм розумом, то його вже немає . . . А все ж воно не так! . . . Бо якраз велика істина лежить там. де його своїм розумом не можна дослідити. Бог є, дитино! . . . Коли б Його не було, тоді б світ був дуже порожний і смутний. Затям собі це, Максиме! . . .

Від тоді стали для мене дві істини, дві правди: одна для школи, а друга для матері. У школі я з увагою слухав своїх вчителів, і став першим учнем у класі, — а дома що-неділі ходив з матір'ю до церкви і пильно читав біблію. Для мене почали існувати два світи: Один дійсний, реальний, що його можна бачити, боятися, слухати, — світ батька. — а другий невидимий, таємно — містичний, заселений янголами, які злітали з пожовклих листків великої святої книги, — світ матері.

І дивно: в моїй уяві жили ці два неоднакові, собі зовсім протилежні світи, в найбільшій згоді і не справляли для мене ніяких труднощів.

Та це не тривало довго. Скоро, дуже скоро погли-

билося між цими двома світами провалля. Світ матері почав поволі меркнути, як зоряний світ перед досвітнім промінням, або, як обсипається весною цвіт, і лишає за собою зав'язки майбутніх овочів і насіння.

Це почалося від тоді, як я вступив у піонери.

Мати спершу тому противилася.

— Як?.. Між ті безбожники?.. Що вчать не слухатись батьків?.. Ні!.. Ніколи!

Мабуть мати відчувала, що ставши піонером, вихплюся з під її влади, яку вона мала над моєю маленькою душею.

Однак рішальне слово сказав батько :

— Ні, Марто, так не буде, як ти хочеш!.. Вже досить мені сорому робиш з твоїми богами . . . Сама вже роби, як знаєш, хоч живою до неба лізь, — але син комуніста м у с и т ь бути піонером!.. М у с и т ь!.. Вже час, щоб йому з голови вишуміла всяка дурійка . . .

І так я став, мимо матірних сліз, піонером.

З однієї сторони я був тому і рад. Може не тому, що боявся батька, тільки більш ради моїх шкільних товаришів. Інші діти вступали в піонери, і я не хотів стояти осторонь, щоб з мене насміхались. Крім того мене манила піонерська червона краватка, зачеплена застіжкою з горючим полум'ям.

Від тоді почався у мене переворот.

В піонерському клубі нас вчили, що Бога нема. Біблія — це казки. Релігія — попівська видумка, щоб людей держати в темряві. Це опіум для народу.

В євангелії сказано : Л ю б и т ь в о р о г і в в а ш и х ; тут нас вчили навпаки : їх ненавидіти. Не прощати ворогам, як це вчить біблія. — тільки нищити їх до цілковитої заглади. зуб за зуб, око за око. — цього

замадо! Ворожий намір треба здушити ще в його зародку, хоч би він походив від рідних батьків. Треба ненависти і помсти. Не прощення, тільки помсти, помсти!! Нікому не можна вірити, нікому не звірятися! . . . Треба хоронитися не тільки від ворога, але й від приятеля. Ворог ніколи не стане приятелем, за те твій приятель легко може стати ворогом і тебе зрадити.

Так нас учили.

Страшні слова, далекі від євангельської науки, — однак для мене, як щось нове, — приманливе, та й . . . будь - що - будь. — більше зрозуміле й просте. Чейже можна любити ворога, коли він тобі хоче лиха? Коли тебе вдарить в одно лице, то зараз наставляти до удару друге? . . . Поки світа та сонця. — мусить бути до ворога ненависть і помста! . . .

Це було для мене ясне, зрозуміле і я став уже дитиною безбожником. Я навіть був тоді гордий на своє невірство. Хоч я такий малий то знаю, що на небі нема Бога. Там немає місця ні для раю, ні для пекла. Це прямо попівські видумки. От: електрика, магнет, машина — в це треба вірити, а не в якогось бога, що його нема і ніколи не було . . .

Світ батька став моїм світом. Також моя ще недавно вузька батьківщина — поширилася далеко поза межі України. Простір від Чорного до Білого Моря, геть аж до «Дального востоку» — оце моя батьківщина, моя «родіна»! Так нас учили у школі і я став гордим на свою широку «родіну» і пильно став учитися російської мови.

Я перестав молитись, не читав біблії, соромився ходити з матір'ю до церкви — зате не пропускав ні одного засідання в клубі. Батько радий плескав мене по плечах і говорив :

— З тебе, Максиме, буде справжній комуніст!

За те матері було смутно. Нераз нишком плакала, та я не звертав на те уваги. Думав: Поплаче і вкінці звикне. Я ж мушу держатися поступу'

Була Велика П'ятниця.

Того дня, мати, нічого не ївши, перебирала крашанки та писанки. Ми з батьком сиділи при столі і навмисне заїдали сало. Сміялись:

— Сьогодні, ніби то вмер ваш бог, га-га! — каже батько до матері.

— Нічого — відзиваюсь і я собі, та скоса поглядаю на матір, — Позавтра він знову воскресне, ха-ха!

— Го-го-го! Вашого бога годі добити! Га-га-га!

— Го-го-го! Ха-ха!!

А мати — нічого, наче не чує. Поглянув на неї, а по її обличчі покотилися дві сльозинки і впали на крашанки. Потім якби до себе:

— Діждалася, що син насміхається з матері!

Від матерніх слів мені стало ніяково, соромно. Кров підійшла до лица. Відізналося сумління: Чи можна насміхатися, з святих почувань матері? Ще донедавна були вони і для мене святими. Чи ж годиться глумитися над ними і мішати їх з грязюкою, коли вони й на далі осталися святими для матері? Як важко я оскорбив свою матір і вона тепер плаче.

Встав з-за стола. Несміливо підійшов до матері. Взяв її жилаву руку і підніс до уст.

— Простіть, мамо! Я не хотів вас обидити!

Мати витерла сльозу. Підвела руку і поклала на мою голову.

— Нічого, синку! Ти в цьому неповинен. . .

В тім батько раптом зірвався з свого місця, сплюнув і прожогом забрався.

Нехай! Мені тепер було байдуже за батька. Щоб надолужити заподіяну кривду і прикрість, що зробив для матері, я до вечора не відступив від неї. Помагав їй при роботі. Я пізнав, що ніщо так не болить, як рана. заподіяна рідною дитиною.

А мати неваче забула про все. Не згадувала цього, наче б нічого не було.

В неділю рано - ранісько мати поставила передо мною чисту, вишивану сорочку, нові чобітки і промочила тихим, благальним голосом :

-- Максимчику - дитино! Сьогодні таке велике свято! Зроби це для мене : Ходи зо мною до церкви!

Я став у думках : Піти проти своїх переконань, вволювши волю матері?

Чи краще сповнити свій обов'язок? (У нас так водилось, що саме в найбільше свято, коли в церкві правилось Богослуження, в нашому клубі відбувались протирелігійні маніфестації. Ніхто з піонерів та комсомольців не смів на них не бути). По короткому ваганні, я рішуче став перед матір'ю і промовив :

— Ні, мамо, — кажу, — Сьогодні в нас важливе засідання. Я мушу йти до клубу. Дав піонерське слово!

Очі в матері набігли сльозами. Запанувавши над собою, сказала :

— Коли ж так, то краще йди на ваше засідання. Слова не можна ламати!

Мати взяла кошик з паскою та приготовленими ласощами до свячення і сама пішла до церкви. Зараз потім я й собі зібрався і пішов до клубу.

На дворі росив весняний дощик. Небо захмарилось -- і в мене було туманно на душі. Серце неначе було розірване на двоє: одна половина осталась при матері, а друга тут з туги плаче за нею. У перший раз я йшов

з нехиттю на піонерське засідання. Піонерська емблема на моїй червоній краватці палила мене справжнім вогнем. Зараз зірвав би її з шиї і кинув у калюжу.

Клюбова заля була заповнена молоддю по самі береги. Один з кемсомольців прочитував протирелігійний доклад. Я став недалеко дверей і сховався за плечима товаришів. Був присутній тільки тілом, — а думками вітав деінде : в церкві, біля матері. Ніби бачу людей з запаленими свічками. Чую, як дяки співають воскресний тропар. Всіх обличчя радісні, опромінені. Це ж люди празнують Великдень, найбільше християнське свято по старому, прадідівському звичаю . . . А ми « ? Ми тепер плюємо на наших предків, та їхню віру . . .

Не видержав. Тихцем, навшпиньки підійшов до дверей і непомітно висунувся на двір. Хтось відхилив двері й поглянув за мною . . . Нехай! Все одно! . . .

На дорозі одним махом зірвав з шиї піонерську краватку -- й засунув її в кишеню. Бігцем подався в ту сторону, звідкіль з церковної дзвіниці доносився голос дзвонів.

Прийшов саме в ту пору, як люди виходили з церкви з запаленими свічками і вставлялися на церковному подвір'ї з своїми кошиками для посвячення пасок. Пропхавшись поміж людей, шукав матері. Згодом побачив її. Стояла осторонь під розпучнявілою яблінкою. Підперши рукою підборіддя, стояла задумана. Може саме про мене думала.

Прибіг до неї ззаду і сіпнув за полу:

— Мамо!..

Мати здивовано, наче перелякано обернулася до мене.

— Ти, Максиме?.. Так скоро у вас закінчилося засідання?

— Ні, мамо. Я прямо — втік.
— А піонерське слово?
— Нічого, — кажу і махнув тільки рукою.

На те мати:

Е, ні, Максиме! Слова треба додержувати. Навіть піонерського...

Потім скорим рухом обняла мене і поцілувала в уста:

— Христос воскрес!.. Христос воскрес!.. Христос воскрес!..

Щось вогке і тепле зросило моє обличчя. Матірні сльози змішалися з моїми.. Щось стиснуло за горло і я не міг здержатися. Заридав на грудях матері..

Потім, якби собі щось пригадав, я розстібнув свою сорочку на грудях:

— Гляньте, мамо!.. Ось!..

На тоненькім ланцюжку теліпався в мене дешевенький мідяний хрестик. Мати вже давненько привезла його з Києва, з Печерської Лаври, і подарувала мені. Я його ніколи не знімав. Не розлучався з ним навіть тоді, як надів червону піонерську краватку. Сам не знав, чому. Мабуть з привички. Тепер пригадав собі про нього і щоб прикрити своє невірство і придобритись перед матір'ю:

— Гляньте ж, мамо! — сказав і показав на хрестик

Мати ще тісніше пригорнула мене до себе і прошептала крізь сльози:

— Я знала, що ти добра дитина, Максимку...

II.

На цьому місці Микитенко перервав своє оповідання. Похилив голову і задумався. Пригадав собі мабуть щось болісне, сумне...

Мені пригадалися його слова на початку свого оповідання: «... Моє дитинство було роздвоєне, наче б я

став на грані двох безодень і не знав, як мені держатись, щоб в одну з них не провалитись . . . ».

Мимоволі згадав своє власне дитинство. Згадавши його, мені здавалось, наче весною ступаю по зеленій леваді, засіяній квітням, — і не знав, за якою квіткою — згадкою треба нахилитись . . .

Дві країни, розмежовані залізною заслоною і два неоднакові дитинства. По одній стороні воно безжурне, ясне, — по другій стороні вже на самому початку поставлене перед проблемами, повне нерішень і роздвоєнь . . .

Микитенко наляв склянку вщерть горілкою, і вихилив до дна, неначе б то була джерельна вода. Якби хотів нею пригасити рану, що в грудях пекла вогнем. Нагло розстрібнув свою гімнастюрку - рубашку, дібрався де мохнатих грудей : Наче в моху лежав там схований між волоссям мідний хрестик.

— Бачиш, — продовжував Микитенко своє оповідання. — Я його й досі ношу на грудях, в дитинстві я втратив віру в Бога, — але хрестика не втратив. Він проважав мене через всю Росію та Україну. Товариш у воєнних пригодах. З ним прийшов і сюди на чужу землю. Моє остання бажання, щоб з ним мене й похоронили. Не з побожності. Я безбожником остався й до сьогодні. Не як талісман. Я в те також не вірю . . .

Це роблю з пошани до матері . . .

Незадовго по тім пам'ятнім Великодні моя мати померла. Оттак з дня на день чахнула, в'янула, як восени листок і минулася. Лягла одного дня до ліжка і більш не піднялася. Тоді саме закрито церкву, а священика заарештовано і заслано на Соловки. Перед смертю просила мати, щоб похоронено її кінець нашого саду і поставлено хреста. Тоді на цвинтарі не вільно було ставити

хрестів. Ховали її тихо, без церковних церемоніялів, без молитов. Їх шептали хіба дерева та трави, що ними шевелів вітер. Я сам витесав дубового хреста і поставив на могилі в головах матері . . .

В матерній могилі поховано і моє дитинство . . .

Сусіди і знайомі, що прийшли на похорон розійшлися по домах, а я ще довго стояв над засипаною могилою і не міг з нею розлучитись. Хмари думок роїлись в моїй голові. Мені не хотілося вірити, що моя найближча мені людина, яка недавно ще говорила, плакала, сміялась. — тепер на віки замовкла в могилі і більш ніколи не бачитиму її обличчя, не слухатиму її голосу . . .

Ще недавно сидів над її смертною постіллю. Мати держала в своїх виснажених, хоробливо - вогких долонях мою руку і говорила ледве - чутним голосом, не-то до мене, не-то сама до себе :

— Я жінка проста, невчена. Теперішній світ став для мене чужим, незрозумілим. Він був для мене якимось не-самовитим, недобрим. . . Нічуть мені не жалко, що його незабаром покину. . . Тільки одного мені жаль, Максиме. Жалко мені тебе, що оставлю тебе самого на цім світі . .

Її вже померклі очі на запалому обличчі гляділи так благально - допитливо на мене. Її руки стискали сильніше мою руку. Нахилилась ближче до мене і шептала мені на прощання :

— Максимку. . . Моя дитино! . . В останнє прохаю тебе: Держись осторонь від цих недобрих людей. Не звиряйся їм, синку! Стережись їх! . . Останься завжди людиною . . . Доброю людиною . .

Тепер над могилою матері почало мені прояснюватись. Я почав розуміти останні прощальні слова матері. Почувався я без матері такий самотній, опущений серед широкого світа. Теперішній світ став мені дійсно неса-

мовитим. Всупереч високим ідеалам соціалізму, сама людина, як одиниця, потеряла свою важливість. Вона стала безвартісною річчю. Щоб задержатись в колективі, кожен, полишений на свої власні сили, замкнувся від світу. Взаємне людське відношення послабилось. Одиниці наче кинені в розбурхане море, всякий думає тільки про себе, щоб рятувати своє «я» і не потонути в безжалісній, бездушній машині, що трощить всіх, хто тільки попадеться під її безмилосердне колесо.

Чи ж можна серед такого середовища залишитись людиною? — доброю людиною? Чи можна буде додержати обіцянки, даної матері на смертній постелі? . . . Можна не залишитись і самому стати бездушною машиною.

Тоді над могилою матері витворився мій світогляд, якому я став вірним до цього часу. З того, що мене вчили, осталося, крім моєї безбожності — бо Бога я ніде не бачив — тільки одне: нікому не вір, перед ніким не звіряйся, навіть перед найкращим другом. Коли б мої приятелі могли заглянути в мою душу, — тоді в мене давно загнали на Сибір. Тому я не мав і не маю жадних приятелів. Ще перед ніким не розкривав своєї душі . . . Це сьогодні вперше розкакую тобі про себе. Мабуть з мене говорить горілчаний дух . . . Та я знаю, що ти мені чужий і мене перед ніким не зрадиш . . . Щонайменше перед моїми «приятелями» . . .

Оттак роки минали за роками. Батько зараз по смерті матері виїхав на Донбас і там вдруге оженився. До нашого села більше не навідувався і мною ніколи не інтересувався.

До нашої хати перейшла жити моя дядина Горпина, вдова по дядькові Павлові і заопікувалася мною. Я скінчив десятилітку і не знав, що з собою почати. Спершу

хотів бути вчителем і поступив в інститут. Та скоро покинув науку. Не довіряв своїм силам. Хіба потраплю навчати молодь в новому дусі? Чи я, людина з роздвоєною душею, зможу кувати душі одного гарту?

Ні, думав, — я не зможу бути вчителем. Покинув інститут і почав шукати для себе праці.

Однак годі було знайти щось відповідне. Правда — праці багато, але для праці, яка б могла мені дати задоволення, треба мати добрі зв'язки.

Тоді я подумав про батька. Він партійна людина, впливова, має багато зв'язків. Хто ж мені краще допоможе, як не батько!?

Поїхав на Донбас і відшукав батькову квартиру. Зайшов до нього і зразу не впізнав його. Побачив наче чужу, відмінну людину. Волосся вже посипане сивиною. Вуса виголені. Лице стало від того більш суворе і чуже. На грудях мав причеплений орден за його «довголітні партійні заслуги». (Чим батько займався і в чому лежали його заслуги, я й досі не знаю.)

Якийсь холод повіяв від цієї людини, що була моїм батьком.

Він зараз пізнав мене і встав з-за стола. Простяг до мене руку і промовив — мені здавалося, — збайдужілим голосом :

— Сідай. Максиме і розкажуй, що тебе привело до мене.

З бічної кімнати появилася жінка, літ коло тридцяти. Широколиця. повногруда, русява.

— Оце син Максим. — звернувся до неї батько, — а це Зінаїда Николаевна, твоя . . . мати.

(Яка там мені «мати»! подумав я.)

Спершу не знав, як до неї звертатись, як «тьотя»,

так же не можна. Найкраще зватиму «Зінаїда Николаєвна, так, як її мені представив батько.

Засіли до стола, Зінаїда Николаєвна подала чай.

— Ну, тепер розкажуй, Максиме, як дома — почав батько.

Зайшла розмова про знайомих, про громадські порядки — тощо. Інколи вмішувалася до розмови моя нова «мамаша» Зінаїда Николаєвна. Розмова провадилась на офіційній російській мові, якої батько навіть добре не знав. Це вже означало для мене холод, відчуження. У нас вже так водиться, що коли два хахли стрінуться, які між собою ще не дуже обзнайомлені, то розмовляють між собою по російськи, наче ще недовіряють собі, і тільки згодом, розпізнавши себе ліпше і наблизившись душею, переходять на рідну мову. Однак мабуть ми з батьком не були такі близькі душею, щоб могли розмовляти між собою по нашому. Родинні зв'язки, які вже раніше не були такими сильними, ще більше порвалися і ми стали проти себе, як дві чужі людини.

Вкінці кажу, ще мене привело до батька.

— От, — кажу, — закінчив десятилітку, а тепер шукаю праці.

— А при чому тут я, — завважив батько. Може я би тобі праці шукав?

— Я б хотів працювати в конторі, — на те я, — а то без зв'язків не можна . . . Може б ви, папаша . . .

— Ха-ха-ха! — розсміявся батько. — То ти не прийшов відвідати батька, тільки шукати зв'язків . . . А партійний квиток маєш?

— Ще ні, папаша . . . Але я був комсомолцем .

— Гм . . .

Батько задумався, а потім промовив:

— Праці в нас багато. Кожна праця для нашого

Союза важлива. Чи то мусить бути тільки конторна праця? У нас кожна праця почесна.. От ти молодий, здоровий. працюю у шахті. Там робітників треба. Станеш колісцятком в советському механізмі . . . Вот! . . . Понял, Максиме? . . . А дальше — поспотрім! . . .

Я «понял».. Харащо понял.. До конторної праці за мало самого знання, треба ще партійного квитка . . .

Не маючи іншого вибору, я став шахтарським «чорнорабочим» в копальні вугілля. Став, — за словами батька, — маленьким колісцятком в советському механізмі. Та праця була важка і понад мої сили. Доводилось цілими днями бродити брудними водами, в грязюці, вдихати важке повітря, заповрене вугільним пилом. Білий світ я бачив тільки ввечорі. Змучений, зморений вертався до нашого гуртожитка, де в одному приміщенні ночувало коло десятка людей, а інколи й більше. Повітря було важке, занечищене людським потом і диханням. Було й гамірно, як звичайно там, де находилось більше людей. Та я мало зважав на те. Перемучений падав колодою на ліжку. Спав, як убитий, а вранці знову до праці. Не було коли виспатися, як слід.

І так день-у-день. Я не був людиною тільки конякою, що її хазяїн держить до праці і використовує кожную силу. До того зарплата мала. Заледве вистачало на прожиток. Дні видалися для мене вічністю, без кінця.

Нераз думав: правда, я молодий, здоровий. Та що мені з молодости, коли вона проминає в підземеллю? . . . Що мені зі здоров'я, коли воно не мені належить і марно щербиться при каторжній праці? І в чому моя провина, що мушу відбувати цю каторгу? . . . Я ж покінчив десятилітку, відвідував педагогічні курси. Мені належалась інша праця, яка відповідала б моїй освіті і силі. Моя

провина хіба в тому, що в мене немає партійного квитка.

Я почав робити різні заходи, щоб перейти на іншу працю. Та це не було так легко. Самовільно кидати працю тільки тому, що вона комусь не подобається — в нас не вільно і карається дуже строго. Щоб перейти на іншу працю, на те треба особливого дозволу, або щастя . .

Аж тут сталося щось несподіване. Одного вечора загостив до мене в гуртожиток батько і спитав :

— Ну, як живеться тобі, Максиме? Важко?

— Важко, кажу, — Нічого не зробиш.

Батько підсміхнувся і мовить:

— А до Ленінграду пішов би? . . На конторну роботу? Там шукають книговодів.

— А Чому би ні?. пішов би. Ленінград далеко, але це нічого. І там «родіна». І там живуть наші люди, — кажу, щоб підхлібитися батькові. Знаю, що він це любить. А сам такий радий, радий.

— Так завтра вже не підеш до шахти. Поїдеш до Ленінграду. Вперед зайдеш до мене за паперами, які я тобі виробив. Я вже поробив і заходи, щоб тебе прийняли до партії. Але ти мусиш на те собі заслужити.

Оттак батько таки поміг. Мабуть у нього відізвалося батьківське сумління, або щось інше привело його до того. Кінець - кінцем я дждався перенесення на конторну працю, що в першій мірі мушу завдячити батьковим заходам.

Це була моя остання зустріч з батьком. Від тієї пори вже його не бачив і нічого більш не знаю про нього.

Я поїхав у Ленінград і залишився на одному заводі в бухгалтерії. Не визнаючись ще на книговодстві, я став помічником бухгалтера. В день працював у конторі, а вечорами ходив на бухгалтерські курси.

Супроти попереднього життя, в мене значуче покращало, хоч все не було так, як цього бажалося. Правда, моя платня майже подвоїлась, та на великомиські обставини це було не багато. Життя тут у Ленінграді було дорожче, ніж на Донбасі. Крім того були труднощі з помешканням. Про окрему кімнату не було й бесіди. На те треба було особливого дозволу, а мені, як «безсімейному» годі його одержати. Отож довелось ночувати в одній кімнатці на четвертому поверсі, де нас поміщувалося аж п'ятеро людей.

В конторі я познайомився з Ніною, пізніше моєю подругою. Вона працювала разом зі мною в тій самій кімнаті. Писала на машинці. Була щупленька, русява, з ясними очима, які завжди сміялися.

Спільна праця, щоденне перебування в одному бюро нас наближувало чим раз то більше до себе. Щодня приходив у ній щось нове, що мене притягало і вабило. Ввечорі після праці ми виходили разом з контори і я відпроваджував її до трамваю. На прощання стискали собі руки що-далі довше і щиріше. Прийшовши додому, скучав за нею і ждав нетерпеливо ранку, коли з нею знов буду бачитись. Все мені хотілось чути її матовий голос і заглядати в її очі.

Що неділі та кожного вихідного дня ми стрічалися на Невському проспекті, ходили по бульварах, стискали собі руки. Одного вечора в міському саді, в затишному, безлюдному місці я пригорнув її до себе і поцілував. Так і почалося наше кохання.

Спершу я не думав про женячку. Пощо мені женитись? Я сам ледве що проживав. Мені що тільки проминуло двадцять років. Ще час женитись. Хіба кожне кохання мусить кінчатися женячкою?.. Оттак будемо кохатись — і тільки.

Та доля хотіла інакше. Ніна була мені вже суджена.

Однієї неділі Ніна запросила мене до себе, до своїх батьків. Вона розказувала їм про мене і вони хотіли б мене пізнати. Її батько був шевцем. Вдень працював на шевському заводі, а вечорами латав черевики дома. Крім Ніни було в нього ще п'ятеро дівчат. Ніна, якій було вісімнадцять років, була найстарша.

Я згодився відвідати сім'ю Власових. Чому ж би ні? Я сам вже був цікавий, як вона живе і серед якого середовища.

Батьки вже були приготовані на те, що я маю прийти. Тільки що зайшов до Власових, зараз батько поставив на стіл пляшку коньяку. Мати внесла закуску.

— Наша Ніна про вас багато розказувала, Максиме Остаповичу. Дуже раді вас пізнати. Сідайте отут на дивані, Максиме Остаповичу. Будете у нас милим гостем. Чим хата багата, — заговорила маснословна хозяйка.

До кімнати вступило цілий ряд дівчат. Мати Власова почала їх мені представляти по старшині :

« Ніну вже знаєте. . . А це — Таня. — Це Галя. Це Маша, — Це Валя, — а це наша найменша пестунка Катя. Дай дяді ручку! Та-а-ак!

З усіх дівчат задержав у пам'яті тільки найменшу трилітню Катю, вже тому, що була дуже подібна до Ніни. Інші імена я плував аж до останнього часу.

Батько Власов був гордий на свої дівчата.

— Всіх до останньої видам заміж. Про те не маю журби. Коли віддам найменшу Катю, тоді хлопці стукають у вікно : «Ану, старий Власове, не маєш ще однієї?» — А я їм скажу: «Відкіля я вам візьму, коли в мене тільки шестеро! Ха-ха!» — жартував Власов.

Тимчасом Ніна накрила до стола, стала подавати

вечерю, водночас піклувалася найменшою сетричкою Катєю.

— Оце моя хозяйка, Максиме Остаповичу, — хвалила Власова свою Ніну. — В цілому Ленінграді мабуть не знайдете кращої... Не знаю, що робитиму без неї, коли прийдеться її віддати заміж! Така пильна, роботяща. Всього догляне дома, і ще знаходить час, щоб ходити на працю. А серце в неї — прямо віск. Хтось буде щасливий, коли на ній оженився!

Я зараз догадався, куди вона прямує . . . Та я не з тих. — думаю. Ого! В сітку я не дурний потрапсися!

(Вкінці таки попався!)

Потім випили по чарці, по другій. Батько Власов, що сидів коло мене на дивані, поплескав мене вже напідпитку по плечі тай таки каже направці :

— Оце буде мій зятик . . .

Мені стало якось ніяково. Чув, що весь почервонів. А в душі думаю собі: Ти говори — говори своє, а я . . . ще побачу. . .

Прийшов з гостини додому. Роздягнувся на-потемки, щоб не побудити товаришів, тай почав собі розважати : Може б таки не зле було мені оженитись? Дівчина працюовита, хазяйна, — а врешті вона мені таки подобається. Люблю її. Подружне життя має свої вигоди. Вже сама обставина, що будучи жонатим, матиму можливість одержати окрему кімнату, своє власне дома. Оженившись, у двох працюватимемо разом і нам висчитать на прожиток.

З цими думками я й заснув.

До ранку моє рішення було готове.

До тижня ми вже готовились до весілля. Заздалегідь вже поладнав справу з помешканням. Прийшов до начальника і попросив окремої кімнати.

— Навіщо вам окремої кімнати? — питає начальник. — Хіба так не добре?

— Женюся. — кажу.

— Та-а-ак? . . . Ну, то вже що іншого. А хто вона, ваша суджена?

— Ніна Макарієвна Власова. Наша машиністка.

— Добре, дуже добре! . Харашо! — поплескав мене задоволений начальник по плечі.

Ще того дня я написав «заявлення», а начальник потвердив, щоб одержати окрему кімнату для нашого спільного життя.

Я чувся безмежно щасливим.

Оттак я оженився. Ми одержали кімнату, малесеньку, наче коробку. Ледве що можна в ній обернутись. Одно ліжко, стіл, два стільці, шафа — і кімнатка повна. Ніна прибрала її вишивками, рушниками — аж любо. Походжаю по нашій кімнатці, на скільки можна було походжати і на душі так радісно-радісно. Це ж — наше. Своє дома . . .

Ми у двох чулися дуже щасливі. Ціліський день при роботі не можемо діждатись, коли будемо разом в нашій кімнатці.

Як мало треба людині до щастя? — подумав.

До року знайшлася у нас дитинка. Хлопчик. Спочатку я тим не дуже був рад, що так скоро побільшилася наша сім'я, та згодом так привик до дитини, що тільки прийду ввечорі додому, то перше йду до колиски. На разі сиділа за дня коло дитини теща. Згодом Ніна, на своє прохання звільнилася від праці, а мене перевели у вищу категорію. Життя майже не змінилось. В хаті стало тісніше. Хотів помешкання замінити на більше, але якось не йшло. А так би хотілося якоїсь зміни, щоб можна жити вигідніше.

Найкраще, щоб мене перенесли з Ленінграду на іншу посаду, де би можна дістати ширше помешкання. Передусім хотілось на Україну. Якось туга закралася до серця за рідною країною, за рідним словом.

Та на Україну звідсіль дістатися дуже трудно.

Знайдіть кого, щоб з вами помінявся. тоді можливо, що поїдете на Україну, — казали.

Та на разі не було нікого, щоб можна з ним помінятися. Одного тільки добився, що мене перенесено з Ленінграду до Нижнього і то з побільшеною зарплатою. Я став вже досвідченим бухгалтером.

У Нижнім були кращі відносини відносно помешкання. Ми перейшли до вигіднішого помешкання. Одержали обширнішу кімнату, а що найважливіше, маленьку кухоньку. Досі в Ленінграді ми харчувалися у спільній столовій гуртожитка. Тепер вже Ніна розвела своє власне хазяйство, що вже давно було її мрією.

На новому господарстві не пройшло багато часу, — малий Коля зеледве почав ставити одну ніжку за другою, — аж тут прийшла йому сестричка, Галочка. Наша сім'я побільшилася, але з того я був дуже задоволений і щасливий. Тільки прийду з контори додому, — зараз за діточками. Заглядаю до колиски і не можу відірвати очей від малої Галочки, як вона спокійно спала, з затуленими п'ястучками. наче пуп'янки рожево-білої троянди. Потім беру на коліна малого. Цілую його, милую. Виправляю з ним дурниці. Це ж мої діти, — думаю. Вони продовжатимуть, коли мене не стане, моє життя, життя Нінки. Моя уява малювала майбутність моїх діточок в рожевих барвах. Не міг собі уявити, щоб це було інакше. Мабуть йде до ліпшого, а не до гіршого.

Та людське щастя ніколи не буває незатьмареним.

Моя подруга Ніна вже по другім дитяті почала не-

здужати. Марніла на очах. Походить трохи по хаті. попрацює — і знову лягає.

Покликав лікаря. Він оглянув, записав щось. Порадив їхати на південь. Зміна повітря буває найкращим лікарством. Найкраще був би Крим, море. От хоча б Євпаторія.

Крим ... Море... Євпаторія...

Та на те треба багато грошей. Що найменше 1500 карбованців — і їх у мене немає і ніде позичити. Тай хто мені позичить?

Подумав: Може батько...

Написав до батька — та лист з Донбасу повернувся назад. Батька там вже не було і не відомо, де він. Та я знав, що коли б і віднайшов батька, то ледве він мені схотів би допомогти.

Тоді я вдався до свого начальства. Написав заявку, приложив лікарську посвідку і просив висилки моєї подруги на море.

Не довго довелось мені ждати на рішення. До місяця одержав відповідь. Мені відмовлено...

І що за іронія долі. Через нашу контору проходять мільйони, — а тут для працівника тієї контори не має лишніх 1500 карбованців, щоб ними рятувати здоров'я дружини. Пролетарська країна, що тратить надто багато грошей на свою пропаганду, не має їх для порятунку здоров'я хворої трудової людини. Розкішні курорти над Чорним Морем та на Кавказі побудовані тільки для партійних вельмож, стаханівців та большевицьких активістів. Для сірої, незамітної людини, як моя дружина, вони недосяжні.

Тоді я подумав:

Оттак би на Україну, на село. Там багато сонця, багато зелені.

Однак дістатися туди трудно. Може так само трудно, як до Євпаторії...

Оттак проходили місяці. Діти підросли. Коля вже лепетав по своєму. Галочка вже підводилась з коліски розтягала ротика до усмішки — а їх матері не легчало. Всі зароблені гроші йдуть на ліки, на діти, так що мало оставалось на самий прожиток.

Чи стане нам коли легше, — думав я, — чи прийде-ся мабуть до віку мучитись у злиднях!?

III.

Від того часу проминуло три роки...

Тоді наступили несподівано дві події, що відразу змінили наше дотеперішнє положення. Насамперед переведено мене як касира до однієї автобази в Україні. спершу до Харкова., а опісля до Полтави. Самий перевід — це в нас щось зовсім звичайне і нормальне. У нас мало хто задержується довго не одному місці. Незвичайним було тільки те, що мене перенесено на Україну, що вже віддавна було моїм гарячим бажанням. Це треба вважати великим щастям, яке мало кому дістається. Мене могли таксамо кинути аж на китайський кордон, або на тайгу. Советський Союз великий.

Друга обставина була та, що я, перейшовши на рідну Україну, довідався, що моя дядина Горпина померла. Хата моїх батьків, де досі жила дядина, осталась порожньою і по праву належала мені. Це було якраз на нашу руку і я перевіз Ніну з діточками на село, а сам остався жити в місті. Тільки принагідно, наскільки на це позволяв час і обставини, я приїздив велосипедом додому і перебував між своїми.

Так почалось у нас життя.

Ніні на селі відразу покращало. На сонці, біля праці в садку та коло грядок вона набирала на лиці здорової барви. Повільно приходила до здоров'я Діти чулися щасливі, бо мали доволі простору до грання. Замість душного великоміського, вдихали здорове, сільське повітря, запашене зеленню. Це так, наче рослина пересаджена з пісної землі на пухкий, врожайний ґрунт. Коріння глибше запускаються в землю, а бліді листки відживлені набирають здорових барв.

Одне лихо, що мені так рідко доводилось виїхати на село і перебувати в сімейному гуртку. На тижні, звичайно праця, а у вихідні дні то або «важливі сходи-ни», або політичні доклади. У нас людина не належить виключно собі самій. Ввесь твій хист, твоя сила, твоє знання — це державна власність. Ними розпоряджає держава по своїй вподобі і потребі. Тільки одна малесенька частина твого «я» належить тобі.

Тільки в ряди-годи доводилось мені покидати гуртожиток і виїжджати на село до своїх.

Однак я був вдячний долі і за те. Чувся щасливим, що я дома — на рідній землі. Виїду за город — і зразу обгортає тебе щось рідне, своє — Україна. Наш Союз просторий, але він мені якось нагадує мого холодного батька. Це сувора машина без людської теплоти.

Аж тут враз українське село з його рідною мовою, його солом'яними стріхами, білими хатками, садочками і широким степом та вітряками над балкою. Вдихаєш повітря, насичене запахом чорнозему і пшениці і сам зливаєшся з землею. Мені здавалося, що ніколи непокидав України. Те, що досі переживав, відколи покинув рідне село, — був тільки кошмарний сон, від якого тепер пробудився.

Сідаю на роздоріжжі, беру в жменю грудку чорно-

зему і думаю: Це — Україна. Її сирий запах нагадує мені моє дитинство, мою матір. Я пізнаю те, чого нас не вчили в школі: Коли вже Союз — моя батьківщина, то Україна — це наша матірня земля. Вона для мене дорожча, ніж холодна батьківщина.

А всеж вона не та, що її колись покинув.

Роздивляюся кругом — і до мене закрадається якась туга за минулою нашою країною. Колись Україна весела, повна пісень — змінила своє обличчя, посумніла. Ввечорі біля криниць якось вечорами не чути дівочих сміхів та пісень, люди якісь не ті, що раніше. Ходили похнюплені, похмурі, якби чогось їм не доставало. Навіть вже одяг на них не той. Став чужий, змінений. Всі ходили у ватянках, пошитих на московський лад. На ногах замість шкіряного обув'я — полотняні лапті. Це вже не були наші селяни — тільки робітники. В Україні виник новий тип людей — колгоспники.

Коли стрівуся з кимось, бажаючи з ним розмовитись — то натрапляв на якусь чужість. Люди не радо ставали на бесіду. Дивилися недовірливо, немов на чужинця. Заєдно оглядалися і не договорювали. Деякі навіть ламали слова, мішаючи їх з російщиною. Слова виходили нещиро, вимушено.

Скоро я довідався, чому Україна змінила своє обличчя.

В часі моєї неприсутности, вона пережила три важливі події: голод, що знищив мільйони людей, а вслід за ним колективізація та розкуркулення.

Голод. . .

Уяви собі: голод у багатій країні, що вважається житницею усього Союзу, коли не усього світа. В ча-

сі, коли на півночі мали подостатком хліба, тут у нас пухли з голоду і гинули як мухи.

Очевидно, це був організований голод: Диявольський плян кремлівської верхівки, щоб голодом змусити вільне населення до колективу.

Диявольський плян вдався на прочуд. Не минуло й року, і люди «добровільно» зріклися своїх нивок і масово вступали до колгоспів.

І горе тим, що цього не зробили. Їх проголошено за ворогів вароду — розкулачили. Забрали насильно весь їх дорібок і вивезено з України.

Таким чином люди стали рабами на своїй землі і тільки мозольними трудоднями заробляли собі кусок хліба. Всю людську землю згуртовано в безкраї лани, вважаючи їх — що за іронія! — «народньою власністю».

Оттак доробилась Україна!

Тому не дивниця, що люди стали не ті і стали недовіряти нікому.

Тому я душею радів, що вернувся на рідну землю, однак в душу закралася туга за колишньою Україною і мучила мене. Родючий чорнозем, багатство України, став її прокляттям.

Кожного разу, наближаючись з міста до своїх рідних, сідав на роздоріжжі під деревом і думав над долею України. Передо мною в долині розложилося наше село, чепурне неначе писанка, з його білими хатками та зеленими садками. Ген за селом простягався степ, засіяний пшеницею, колгоспні поля. Дивився в долину, радів і якось сумно ставало на душі

Коли так розмишляв, наблизився одного разу до мене якийсь незнайомий в московському піджаку та кашкетом на голові. Зрівнявшись зі мною, спинився і

придивлявся до мене, потім простягнув до мене обидві руки і заговорив:

— А, здрастуйте, Максиме Остаповичу. Вітаю вас на нашій Україні. Я вас зараз пізнав. Викапаний батько, якого я завжди цінив як ревного комуніста. Ви мене не пізнаєте, хоч я не раз бував у вашого батька, колишнього голови Сільради. Позвольте мені познайомитись ближче з вами. Я сам начальник тутешнього «колгоспу ім. Сталіна», Пономаров. Алексей Павлович Пономаров, або як мене тут знають «товариш Альоша». . . Як добре, що ви прийшли до нас саме в пору. Робота в нас кипить, прямо кипить.

Від дотику його рук я мав враження, якби діткнулася до мене гадюка. Альоша показав рукою в долину, де розгорнулося наше село і продовжував:

— Ви певне, Максиме Остаповичу, не пізнаєте нашого цвітучого села. Погляньте, які досяги! Недавно — що на полатаних нивках ледве волочили коняки борону, — а тепер безмежний степ засіяний золотою пшеницею. На них замість конят — працюють трактори, комбайни. . . Чудово! . . Прямо — розкіш! . . Україна вже не та, що була колись. Не правда, Максиме Остаповичу?

— Правда ваша, Олексію Павловичу. Україну тепер годі впізнати. Вона справді не та, що була колись, — завважив я і якось знехотя зідхнув. . . Альоша здивовано поглянув на мене, заблищав зловісно очима. Здавалось, що хотів щось інше сказати, але запанувавши над собою, усміхнувся і промовив:

— Коли маєте охоту, то зайдіть зо мною в нашу контору. В нас клуб і бібліотека. Навіть маємо свою лабораторію. Якраз на сьогодні обіцявся приїхати з города агроном. Буде мати доклад про Мічуріна, і розми-

шлятимемо, як можна підвищити наші врожаї... Пай-
дьюм, товаришу!

Та в мене не було охоти ні заходити в колгоспну контору, ні слухати доповіді агронома про Мічуріна, а ще найменше стояти на розмові з Альшою. тому я відмовив:

— Ні, Олексію Павловичу Хіба іншим разом. Тепер мені ніколи. Дома мене дожидають мої діточки, яких я вже більше місяця не бачив. Спасибі за ваші запитання, але мені тепер неможливо.

Альоша знову поглянув на мене з-під лоба підозрілим поглядом. Потім знову розтягнув уста до згідливої усмішки:

— Нічого, Максиме Остаповичу, нічого... Я думав, що це вас цікавитиме... Ну, нічого... Коли ні, так ні. До свідання!

Альоша забрався, а я, дивлячись йому в слід, подумав, чи не зробив я великої помилки, відмовивши так категорично на запитання? Я відчув, що цим придбав собі ворога, їдовиту гадюку, яка шукатиме нагоди, щоб мене вкусити...

І справді, вже незадовго потім підвела гадюка свою голову, щоб вколоти мене своєю отруєю. Це сталося трохи пізніше, коли я наступного разу приїхав відвідати своїх.

Недалеко від нас жила сім'я Квітчатих. Старий Карло Квітчатий був замолоду працьовитою людиною і придбав собі маленький маєток. Був собі, як то в нас кажуть — середняк. Були в нього два сини, близнята Петро і Павло, мої ровесники. Разом з ними колись хлопцем ходив я ловити рибу в річці Ворсклі, разом купалися, бавилися. Були нерозривними друзями, як то буває між сусідами. В старого Квітчатого була чимала

пасіка. Коли старий Квітчатий почав нездужати на ноги, передав на синів все своє хазяйство, а сам ходив тільки біля бджілок.

Сини з самого початку не хотіли чути про комуноу.

— Хазяїнами були на своїй ниві наці батьки - пра-діди, тай ми хочемо так само хазяйнувати, — казали,

Наложили на них таку велику здачу збіжжя, що не тільки не осталося для посіву, але й для самого прожитку не було. Настав голод. З голоду померла і їх мати Мотря. Однак ні голод, ні смерть матері не зламав батьків.

— Не дамо! Не дамо землі! . . . Вона наша, зроше-на нашим потом! . . . Не дамо!

І їх «розкулачили», так як розкулачили багатьох інших в нашому селі:

Бондаренка, Зозулю, Пилипенка, Кайдаша та інших. Їх як «ворогів народу» забрали з села і заслали в азійську тайгу. Всю землю, ба навіть пасіку забрали до колгоспу, а старому Карпові оставили тільки хатину та маленький клаптик городця біля хати. За синами весь слід пропав і ніхто не знав нічого про них. Хто знає, чи ще десь були живими?! Старий Карпо від того часу, як би не той став. Збожеволів. Сидів цілими днями з похиленою головою на призьбі і з ніким не сходився, з ніким не хотів говорити. Люди милосердилися над ним і нишком ставили йому боханець хліба, то глечек молока — і з того він жив. Жалко було на нього дивитись, як так змарнувалась людина.

Ото ж рішився його відвідати. Взяв з собою боханець хліба та кусок сала й зайшов на його подвір'я. Підійшов ближче й не пізнав старого Карпа. Змінився до непізнання. Кудлата борода спадала, мов збите клоччя, на груди. Розкуйовджена чуприна біла, як мо-

доко, хоч йому не більш шістьдесятки. Тільки очі, глибоко зацалі в ямах, були лагідні, немов би в дитини.

Карпо побачивши мене, здригнувся, неначе злякався. Намагався підвестися, однак не було змоги і знов присів на призьбі.

— Здорові були, дядьку! — промовив я до нього.
— Не пізнаєте мене?

Карпо довго дивився на мене своїми лагідними очима, потім повільно похитав головою:

— Не пізнаю . . . А ви хто будете?

— Та ж я Максим. Максим Микитенко.

Знов впився очима в моє обличчя і протяжно повторив:

— Н е п і з н а ю . . . Не знаю . . .

— Ану ж тільки добре пригадайте собі, дядьку Карпе. Ми з вашими синами Петром і Павлом ходили рибу ловити. Пригадуєте, як ви нам давали завжди по кришці меду?

Раптово Карпо відвернувся, неначе діткнувся чогось гарячого.

— Не знаю! . . . В мене нема синів! Нікого в мене нема . . . — промовив суворо.

Я постояв хвилину, а потім положив біля нього хлібець і сало. Та Карпо відсунув харчі рукою.

— Заберіть це геть! . . . Я не жебрак! . . .

Я вийшов з подвір'я. Мені стало жалко, що діткнувся найбільш вразливого місця його рани.

Недалеко воріт, не знати звідкіля взявся Альоша. Він видно слідив за мною. У нас це звичайна річ, що за людиною слідкують.

— А-а! . . . Бачу, ви знайшли собі товариша. Максиме Остаповичу! . . . Щоб відвідати наш колгосп, у вас не було часу, за те знайшлось його доволі, щоб дармоїдові, ворогові народу, приносити хлібця! Га-га! . . . А як

же, Максиме Остаповичу!.. — засичав наче гадюка, впустивши мені отруту.

Я остовпів з обурення і весь спаленів. Мерзотник, -- подумав і промовив:

— Тут ходить про людину, а не про ворога народу. Не соромно вашій громаді, що й досі не заопікувалася хворою людиною?

— Т-а-а-к?.. А яке ж вам до того діло?.. — процідив Альоша злобно крізь зуби. — Подождіть ми вже ним заопікуємось... і вами також.

— Нелюди! — вирвалось у мене йому в слід.

IV

Советська опіка не барилася довго.

Коли я наступної суботи знову приїхав на село, довідався, що Карпа вже не було. Його кудись забрали, а хату запечатали.

Дома Ніна припала до моїх грудей і благально загоріла:

— Максиме, прошу тебе: Дай спокій! Не мішайся в пенаше діло! Подумай, що в нас маленькі діти. Ще можуть і тобі пошкодити. Чи знаєш, що за тобою слідять? Недавно був у нас післанець з Сільради і допитувався за тобою.

— Яке їм діло до мене, Ніночко, — кажу. — Ніхто мені не може заборонити стати в обороні нещасної людини! У мене чутливе українське серце і не можу байду-же глядіти, як розпинають мою країну і кривдять її. Ти цього не можеш зрозуміти. Ніночко. Ти по національності росіянка, і ніколи не відчувала національного гнету. Советська влада— все ж таки — російська. Але я син України, що за неї боровся мій дядько Павло і положив за

її волю життя. На смертній постелі я обіцявся матері бути доброю людиною... Я не можу, не можу інакше..! Чей-же не може бути провиною, коли хто любить свою країну і заступається за її людей!..

Однак ще того самого дня я довідався, що це не тільки провина, але й непростий злочин, що за нього треба гірко відпокутувати.

Пізно ввечері хтось постукав до наших дверей. Наші діти вже були положились спати. Знадвору почувся різкий, нетерплячий голос:

— Откройте дверь!.. Откройте!..

Серце в мене забилося сильніше, а потім раптово ніби замерло. Ніна серед хати остовпіла. Лице в неї поблідло, як полотно.

Я миттю кинувся відчиняти двері й на порозі зустрівся з двома міліціонерами.

— Ви Максим Остапович Микитенко?— спитав один.

Я притакнув.

— Собірайтесь! Підете з нами!..

— Чого? Куди? — спитав я здивовано.

— Побачите!.. Сільрада потребує від вас деяких інформацій. Скоро вернетесь назад. Не безпокойтесь!..

Я надінув плаща, бо на дворі сікло осіннім дощем. Ніна голосно розплакалась. Неначе вже передчувала лихо. Я на прощання промовив до неї:

— Не побивайся, Ніночко! Ти ж сама чула, що це йде тільки про інформації.

Та Ніна тільки помахала недовірливо головою.

На порозі я ще пристановився й повернув очі в сторону, де спали діточки, Коля і Галочка. Потім приступив до ліжечка й поцілував їх легенько, щоб не побудити. Тоді ні в гадку мені не впало, що це був мій останній для них поцілунок... .

Будинок Сільради находився на горбочку поміж каштанами. Здалека світилось з вікон, бо тут працювалось не тільки удень, але часто і в ночі.

Спершу мене привели до однієї кімнати й веліли підждати. Я ждав мабуть цілу годину, або й більше. Чув, як знадвору били об вікна густі краплі дощу. Ставало якось монотонно і скучно. «Що вони від мене хочуть?» — шуміло в голові.

Вкінці ввійшов старший міліціонер. Він, повернувшись до мене, велів іти за ним. Вивів мене на двір й пристав перед однією прибудівкою, добудованою до головного будинку. Вийняв ключі, відімкнув двері і штовхнув мене в темряву, досередини. Потім я чув, як за мною зачинено двері на ключ.

Я остався в темряві й не знав, куди мені рушатись. Полапав по кишнях за сірниками. На щастя, намацав коробку, а в ній тільки одна стебелина. Я черкнув і в млі ока обхопив поглядом всю обстановку. Це була якась обширна комора, в якій порозкидано всякий мотлох. Навіть було старе залізне ліжко з драним сінником, що з нього вилазила солома. Що найважливіше: — в самому заді комори я завважив ще одні двері.

Скоро погас сірник і я знов опинився в темряві. В мене була одна думка, щоб дібратися до других дверей. Може вони відчинені?

Вздовж стіни, напوماцки, я направився в ту сторону й вкінці налапав двері. Потермосив за клямку — зачинені! Коли полапав більше руками, завважив, що замок обмотаний грубим дротом. Я взявся його розмотувати. Надряпав собі руки, добре наколов їх, бо не мав під рукою ніякого помічного приладу; намучився може пів години, — аж врешті розмотав. Попробував двері — і вони відчинились. Жмут холодного, вогкого повітря

вдерся до середини. Вихилив голову і почув, як на дворі лилось, немов з коновок. Все ж мене огорнуло якесь радісне почування: я на волі!.. Кругом ні однієї душі. Як легко мені тепер втекти! — У вікнах Сільради всі світла вже погашено.

Зробив кілька кроків — і враз застановився: Чого ж мені втікати. Все одно піймають. Утечею можу тільки погіршити своє положення.

«Ні!» — подумав. — Не буду втікати. В мене чисте сумління. Я ж — не злочинець. Нічим не провинився.

Вернувся назад до прибудівки. Замотав замок дртом як було, а сам напوماцки дібрався до ліжка. Положився на ньому і скоро заснув.

-- Вставай! Поїдемо! — хтось кричав до мене.

Передо мною стояв міліціонер. Я скоро очунявся. Схопився з ліжка. Куди? Не знав і не допитувався. бо знав, що правди не доб'юся. Вийшов за міліціонером і мене запакували до воза, в яких везуть арештантів, «Чорного ворона».

Мене довели до Харкова, до чого я тільки догадувався, бо забудовання були мені знайомі. Спершу я думав, що повезуть мене в комендантуру, аж вони привезли мене прямо в городську тюрму.

В тюремній конторі забрали в мене всі речі, які вдалились їм підозрілі й посадили мене в камеру, де вже находилось повно людей, що годі порушатись. Тюрма була переповнена ущерть бо «ворогів народу» у нас багато, мабуть тільки само що й приятелів, або ще й більше.

Замітно, що тут у тюрмі натрапив на явище, якого даремно шукав колись по цілому Харкові: Розговірна мова, поміж в'язнями була переважно — українська.

Лиш там-не-там чути російське слово.. (От натрапив на своїх!..

Ще тієї ночі вивезли мене на допит. (У нас допити завжди відбуваються вночі). Привели до великої ясно освіченої залі. За столом сиділи два військові старшини: підполковник і майор. Веліли приступити ближче і садовитися на стільці. Підполковник підсунув мені свій портсигар.

— Курите?...

— Ні, спасибі. Не курю, — кажу.

По хвилі звертається до мене словами:

— Тут на вас. . . донос, громадянині. Нам донесли, що ви незадоволені советською владою. Протівитесь її установам. Висловлюєтесь недобре про советські порядки. Одним словом паде підозріння про ваші контрреволюційні ухили і навіть участь в контрреволюційних оргонізаціях. Що ж ви на те?

Розуміється, я зараз заперечив усьому. Ніде я не висловлювався проти влади, а ще менше ніколи не належав до ніяких контрреволюційних організацій. Це прямо безпідставний донос.

— Гай, гай! — перебив мене підполковник. — Не заперечуйте, бо ми все перевірили і переконалися в правдивості цього доносу. Вам приходиться, тільки признатися. Ото ж вас відведуть тепер, а ви передумайте і потім будемо дальше говорити.

Вартовий відвів мене назад до моєї камери.

На другу ніч знов привели мене до залі переслухань. Цим разом не веліли сідати і не запрошували до сигарет. Зверталися до мене строго і непривітно. Наново почались ті ж самі допити. обвинувачування в буржуазному націоналізмі, ворожому наставленні до советської влади і передусім в приналежності до підпіль-

ної протисовеєтської організації, яка має на цілі відірвати Україну від Советського Союзу. Згадувано мого дядька Павла, що боровся в петлюрівській армії проти большевиків, та закидувано мені моє бажання перенестися до праці на Україну. та мої частіші поїздки на село.

На всі ці закиди мав я слушні оправдання. однак до ніякої вини не признавався.

Так мучили мене допитами цілими ночами а вкінці назад відводили, наказуючи, щоб добре обдумав, бо вони все знають і буде гірше.

Та це був тільки фарс. Засуд за всі ці неоправдані провини був вже заздалегідь виготовлений і потрібно було тільки мого підпису, при останнім переслуханні прочитано мені протокол, в якому вичислено всі мої провини, вимірявши мені за те кару заслання на десять років — додавши при кінці, буцім то я признаюся до вини і жалуючи каюся.

Мені підсунено протокол до підпису. Та я рішуче відмовився.

— Ні! . . Я цього не підпишу, — кажу. — А каються не маю чого, бо не почуваюся до ніякої вини.

Тоді підвівся підполковник з місця, приступив до мене і положив свою руку на моє плече. Промовив трохи злагіднілим голосом:

— Максиме Остаповичу! Хай вас не турбує цих десять років. Вони скоро пробіжать. У нас в Союзі не має каторги, так як це було за царських часів і ще тепер буває в капіталістичних країнах. У нас тільки «поправчі установи». Там відпочинете, бо праця легка, будете мати доволі часу, щоб розмишляти над своїми помилками, покаєтесь і вернетесь людиною корисною

для нашої «родіни». Ну що? Підпишете!? . . . Максиме Остаповичу?

— Ні! Не підпишу!. . . В цій акті сама брехня — а брехні я не підпишу!

Тут і майор схопився з місця і червоний як рак з п'ястками до мене:

— Що?.. брехня?.. Засуд нашого трибуналу — брехня? Наш суд керується засадами партії, — а партія ніколи не бреше. . . Вона завжди має рацію. . .

— Однак цим разом вона немає рації — вирвалося з моїх уст.

На те приступив до мене майор і з цілої сили вдарив мене по лиці, так що я приголомшений припав до землі.

Потім вивели мене і посадовили в одиночку, цебто в камеру, призначену для одного в'язня. Того дня не дали мені нічого їсти. . .

Мене призначили разом з іншими до транспорту і я виживав, коли мене вивезуть. Куди? — Цього я не міг довідатись. Перед самим виїздом ще раз викликано мене до підполковника з заявою, щоб я підписав свій вирок. Та я і цим разом відмовився.

— Нічево!! — погрозив він на відході. — Ми ще тебе скрутимо!

Я попросив, щоб мені дозволили написати до своїх і сповістити їм про свій виїзд, та мені це відмовлено.

Коли нас около тисячки навантажувано до товарових вагонів, тоді мені здавалось, що завважив серед товпи народу, що стояла осторонь, Ніну з нашими діточками. Вона заплакана махала до мене хусткою. . .

Наша дорога була далека і важка. На дворі була зима. В наших теплушках, що тільки на глум носили своє названня, було холодно до невидержання. Майже

щодня було кілька замерзлих. Мерців не виношувано і вони лежали в куті теплушки. Найгірше було, коли нас що вечора числили. Тоді людей заганяли в один бік теплушки і звідти кожний по-одиноці переходив на другу сторону, притім не обходилося без побіїв. Наставники били нагаями, по чім попало. Оттак на втіху.

Наша ціль була, як ми випадково довідались, транзитний табір в Казахстані, недалеко Аральського моря.

По якомусь часі нас висаджено з вагонів і ми мусли йти пішки серед страшних морозів, яких 30 кілометрів. Хто знемагався і оставався позаду, того наставники били нагаями. Неодні по дорозі замерзали, бо в кожного на такі морози не було відповідного одіння.

Під вечір ми наблизились до нашого табору, який находився в кітловині. Тяглись довгі бараки, обведені густою дротяною сіткою. Здалека виднілись башти вартових.

Щоб розказати тобі про таборове життя, то треба б дібрати барв в самого пекла й для того не вистачило б однієї ночі, — а мені ще багато дечого тобі розказувати... Скажу тільки коротко, що наше життя було незавидне. Ми працювали в поблизькому цегельному заводі. Норма праці була велика, що годі було її виконати, і за те нам часто зменшувано харчі, які вже й так були невивстачальні і злі. Нашими наставниками була найгірша сволота, самі карні злочинці. Вони часто над нами немилосердно знущалися. Особливо давався нам взнаки один Ваня. В нього була дротяна нагайка з колючою китицею. Залюбки ставав в дверях барака і коли в'язні виходили на роботу, кожного хто виходив, періщив по чому попало.

Ще розкажу тобі про один випадок, що глибоко за-

рився в моїй пам'яті. Одного разу прибув до нашого табору транспорт в'язнів коло однієї тисячки. Що розкрилось перед нашими очима, годі описати. Це не були люди, але якісь ходячі кістяки, завиті в лахміття. Від них не чулося ні крику, ні стогону. Здавалось, що в них не було жодних людських почувань. Тільки очі в них, запалі глибоко в ямах, блищали хоробливими вогниками.

Начальник нашого табору визвав з гурту нашого лікаря, також політичного в'язня. Звичайним його заняттям було чищення латрин і тільки принагідно лікував хворих.

— Докторе! Оце буде твій госпіталь. У нас немає лікарств, — але це не важно. Справжня советська лікарська штука полягає в тім, щоб лікувати без лікарств. Та мабуть він не був справжнім советським лікарем, бо до місяця, як довго перебував у нас транспорт, не стало майже його третьої частини. Ми довідалися, що ці нещасливці були «розкулачені» вороги народу і походили по більшій часті з України. На вид цих людей мені краялось серце і моя мука видалась мізерною і незначною. Те що dokonано на цих людях, було убивством не тільки самого тіла, але й знасилуванням самої душі.

В цім таборі я перебув довгі два роки, перетерпівши багато мук. Людина — це найбільш відпорна істота. Вона в стані пережити багато, не маючи рівні поміж всіма животинами. Ото т і я пережив оті злигодні.

Хоч ми були відтяті від всього світа, все ж доходили інколи до нас деякі вісті, що діялось у світі. І так між нами говорилось, що в Німеччині з'явився новий диктатор, Гітлер, який підчинив під свою владу багато європейських країн. Говорилось, що Совети зробили з ним пакт, однак збройний конфлікт між Німеччиною і Советським Союзом неминучий. Що спершу говорилось

пошепки, сталось одного душного літнього дня дійсністю. Гітлер зірвав всі угоди, що зробив з нашою країною і напав страшною навалою на Україну. Ніби весняна повінь, що зриває всі греблі й затоплює всі береги, так німецькі війська розлилися по нашій землі і затопили Україну. Під осінь вся наша країна стала жертвою страшної навали.

..

Мабуть у кожного з нас снувалася думка: Яка доля судилася нашій країні? Деякі були тієї думки, що СРСР доживає свої останні дні і спішить стрімголов до свого упадку. — інші ж вважали, що це тільки організований відступ та стратегічна тактика. Чим більше фронти наближувались, тим і нам гіршало. Харчів ставало менше або інколи зовсім не було. За те ввечері, коли ми змучені поверталися з роботи, держалися для нас політичні виклади, з яких дихало їддю на «фашистів». Ми політичні в'язні слухали тих доповідей та не однаково їх сприймали. Ми, як цілість, були жалюгідною потворою в лахміттях, що конає за дротами серед надлюдських катувань та пухне з голоду. Коли влада, що їй завдячує вона свою незavidну долю, валиться і летить стрімголов у провалля — їй не тільки байдуже, але навіть й побажано. Упадок большевицької влади може принести визволення з каторжної в'язниці. Нічого їй за цією владою жаліти. Однак ця каторжна потвора складалась з різноманітних категорій людей та народностей. Були політичні, і так звані уголовні. Більшість в'язнів були з України, де велась безпощадна війна. Займанщина рідної землі не була їй байдужою. Поміж в'язнями були люди, що ще пам'ятали вісімнадцятий рік, коли німці прийшли «визволяти» Україну і вивозили чорнозем з неї. Вони осталися в людській пам'яті не як визвольники, але як грабіжни-

ми. І тепер прийшовши в Україну, цим разом як справжні вороги, з почуванням своєї вищості і ненависти до всього, що не німецьке. Як ~~займанці~~ вони без пощади плюндрували зайняту землю.

Тому нам усім не було байдуже, що ворог ~~зайняв~~ Україну. І мені не було байдуже. Там моя дружина, мої діти. Не байдуже мені, яка доля судилась їм під новими обставинами. Коли б тільки змога, я без надуми пішов би зі зброєю в руках проти наїзника.

Тоді рознеслася чутка про амністію, щоб тим збільшити ряди Червоної Армії. Ти певно скажеш: Хіба це можливо? В'язнів у нас мордували, а не до армії брали.

Так, це правда!.. А все ж воно і не так ~~бувало~~. Треба тобі знати, що наші фронти знаходилися в розпучливому положенні. Кожна людина, що тільки могла носити зброю, була потрібна. Амністія відносилася в головній мірі до т. зв. уголовних, себто карних злочинців, але нею могли користатися і деякі політичні, що знаходилися в пересильних таборах, яких слідство не було ще закінчене, або яким не могли цілковито доказати провини. До таких належала більшість у нас, а між ними і я. Я ще не підписав свого засуду.

І справді одного дня приїхала до нас вербувальна комісія: кілька старшин та военний лікар. Нас поставили в ряди і ми перед комісією випрямувались, якби справжні вояки. Всі хотіли вступити до Червоної Армії, хоч воно майже рівнялося смерті. З вибраних мали сформувати карний відділ, який мав іти в передовий вогонь.

Потім ми одинцем розбирались і нас вербували, як рекрутів. Однак не всі знайшли прихильність перед

комісією. Вибрано самих найздоровших, а таких було мало. Між вибраними находився і я.

Сформувавши нас в особній відділ, полковник держав до нас маленьку промову. Ми перший раз почувли лагідне слово, а це нас дуже підбадьорувало.

— Громадяни, — промовив він між іншим, — тепер у нас кожна сила, хоч би яка незначна, потрібна. Тепер і для вас прийшла нагода, щоб в ревному виконанні свого громадянського і державного обов'язку перед нашою «родиною» викупитись від кари, яку на вас наложено, і своєю кров'ю змити всю провину.

Так, — подумав я. Я хочу сповнити свій обов'язок перед своєю батьківщиною, але не, щоб рятувати советську владу, тільки щоб стати в обороні своєї країни перед наїзниками.

V

Нас сформовано в карному відділі і по короткому вишколі вислано на фронт. На нас припав боевий відтинок саме коло Харкова. В нашому відділі була строга карність, далеко більша, чим у інших. Ми не мали тієї волі, що вояки в інших частинах. Не сміли з іншими стикатись. Звичайно: карний відділ.

А проте я почувався дуже задоволеним. Почувся знову людиною. Перестав бути «номером» і носив імення червоноармійця.

Наш карний відділ приділено до головної ударної дивізії, яка находилася на найбільш небезпечному відтинку і мусіла йти в перший боевий вогонь. Життя кожного з нас висіло на волоску.

Насамперед ми мусіли перейти політичний вишкіл. Політруки вщиплювали нам непримиренну ненависть

до ворожих фашистів, яких треба нищити без найменшої пощади. Щодня, щовечора ми слухали їх запальні промови.

— Товариші червоноармійці, — промовляли до нас політруки. — Від вас залежить буття, або небуття нашої пролетарської країни. Вороги фашисти напали на наш мирний край і хочуть нас на завжди закріпостити. Тому кожен з вас мусить добирати останніх зусиль, щоб відімести в запеклому завзятті заподіяні нищення наших сіл, нашого добра. Не пощади, тільки помсти, страшною помсти! Помсти до цілковитої заглади ворога! Не жалійте крові, товариші червоноармійці, не жалійте свого життя для цього великого діла. Вашою кров'ю ви викупите щасливість вашого потомства, ваших батьків, ваших дітей. Не здавайтеся в боротьбі з цими поганцями, тільки боріться до останньої краплини крові. Навіть хто з вас буде важко ранений і повалений до землі, — добувайте останніх сил, виймайте свою зброю і бахни нею у ворога!..

Крім таких запальних слів політруків, промовляли до нас, довгометрові транспаранти, виставлені по більших забудованнях і брамах; великими літерами голосили вони смерть усім фашистам.

Нас вже з дитинства виховувано в ненависті до всього, що поза нашим Союзом. Поза нашою країною ледве чи живуть десь істоти, що заслуговують на звання людей. Це були радше, згідно советській пропаганді, страшні виродки, потвори, яких треба винищувати, як небезпечних шкідників. І тепер напоївши такою отруйною, запеклою ненавистю, випустили нас проти ворога, мов гончих собак.

Тоді вперше довелось мені зустрітися віч-на-віч

з тими «людськими потворами». І я тоді переконався, що це ж такі самі люди, як ми, та мабуть з їхньої сторони насичені подібною жовчю прети нас, як людей нижчої породи, — як «унтерменшів». Мов дві зграї скажених, кровожадних вовків кинулись люди з обох сторін, щоб себе заїсти, пошматувати. Загуділи танки, преразливим голосом завили бомбомети, затарахкотіли скоростріли, градом посипались смертоносні кулі. Вийшли обидві сторони проти себе з ножами та ручними гранатами, і вбивали себе взаємно без пощади. Ворожа кров, мішалася з нашою, такою самою червоною та гарячою. Покотом лежали трупи, пересякли кров'ю, з покорченими членами. Одні побіч других. Ворожі і наші вояки. Навіть смерть не примирила їх з собою. Їх страшно вилуплені очі впилися ненавистю до себе, а зуби вискакались з застиглою готовістю, щоб кинутись на себе.

А все ж то були люди. Це не були звірі, тільки люди. Вовки, пущені проти себе, ледве чи будуть себе так ненавидіти.

Це ж не люди стали проти себе, щоб себе взаємно знищити. Це стрінулися в змаганні дві непримирливі ідеї, два прапори... Обидві хотіли поглинути весь світ і «ушасливити» його. Одна другій не хоче уступити і випустити з рук своєї влади. Кожна з них бажає свого противника знищити, згладити, щоб тільки самій остатися на світі.

А люди — по обох сторонах ті ж самі люди. Вони тільки знаряддя — ідей. Коли б так цих людей роздягнути з різних обмундувань до гола і без прапорів, пустити проти себе, — вони б себе розпізнали як людей — і побраталися б.

Під напором Червоної Армії ворог відступав і

ми ввійшли у звільнене село. Перед нами розкрилася страшна, жалюгідна картина. З недавно чепурних білих українських хаток осталися тільки закурені згаріща. Над ними стирчали погорілі стовбури дерев неначе почорнілі кістяки. З нор та яруг вилазили люди з клунками на плечах, усього, що зісталося з їхнього добра. На майдані підіймалася розтрощена фігура Леніна. Наче з якоїсь примари лежала його голова в стопах, а його руки розводили в повітрі, як би шукали в темряві і не могли нічого налапати. В болоті валявся пом'ятий полотняний червоний транспарент з полинялим красномовним гаслом: «За Леніна - Сталіна, за нашу Родину».

На вид цих румовищ я зжахнувся і мене огорнув невимовний жаль. Склав руки, похидив голову і подумав: Оці згаріща, ці румовища — це ж моя пограбована батьківщина. Це ж моя Україна, переможена ворогом.

І миттю в мене майнула думка і зараз сховалася переляканою пташиною, щоб ніхто її не помітив: Не за безголових примар я борюся, не за «родину» — тільки за свою матір Україну, щоб увільнити її від ворога і наїзника!

Боротьба йшла без перериву. Харків переходив з одних рук до других. Дими клубилися степами, лугами. Одні люди втікали, другі ховалися в підвалах та яругах. По дорозі валялися трупи. Наших і ворожих.

Врешті наші, перейшовши в наступ, загнали німців аж за Полтаву. Тут на якийсь час фронт затримався. Настала передишка, як перед бурею. Сліпий припадок хотів, щоб окопи нашої роти находилися саме проти нашого села. Перед нами степом снувалися зигзаками ворожі дротяні перегороди, дедалі над річкою Ворск-

лою виднілися німецькі окопи, а на виднокрузі майоріло повите в тумані наше село.

Ми знали, що на цю ніч наказаний загальний наш наступ і відпочивали. Деякі з наших солдатів грали в карти, дехто, знявши сорочку, вищужував воші. Я взяв до рук бінокль і звернув його в сторону нашого села. Мені здавалося, що на краю села виднілась поміж зеленню наша хата. Вона біліла наче дитяча забавка. На шибках, завбільшки малих цятко, загравав соняшний промінь заходячого сонця. Я зняв з очей бінокль і звернувся до мого друга долі й недолі, сибіряка Стьопи, що непорушно лежав горілиць недалеко від мене, затопившись у своїх думках. Я потягнув його за рукав і зворушений показав рукою в даль, де синіло село.

— Бачиш — ген, ген на овиді — це наше село. Там живе, коли ще живі, моя сім'я: моя подруга Ніна і двоє діточок, Коля і Галочка.

Стьопа, пробуджений з задуми, промовив байдужно:

— Коли так, то завтра побачишся з ними...

Завтра... Яке ж далеке те завтра... Між сьогодні і завтра лежало страшне провалля. Не кожному судилось його переступити. Між сьогодні і завтра лежать багато убитих і ранених. Цілі калюжі крові, і не знати, чия вона буде... Може й моя...

— Коли б тільки дожити до завтрього, — промовив я, неначе у відгомін своїм думкам.

— А чому ж би тобі не дожити!? Доживеш, Максиме, доживеш... Я вірю в якусь нерозгадану силу, що керує людською долею. Коли вона тебе довела аж сюди, недалеко твого села, так судилось тобі твоїх побачити, коли вони живі... У мене це навпаки. З

кожним днем я все віддаююсь від своїх, між нами вже тисячі кілометрів... Дома моя старенька мати — і дівчина, наречена.

Схопившись з місця, вийняв з кишені заялозений бумажник, і вийняв світлинку, з полломаними краями.

— Ось вона, моя наречена... Маша... Але я вже її не побачу...

Я взяв до рук світлинку і побачив на ній розкуйовджену дівочу головку, з зачіскою, спущеною на саме чоло. Великі очі в неї сміялись. Мовчки я віддав Стюпові світлинку.

— Чому? Може й побачиш — потішив його.

Він старанно сховав карточку до свого бумажника і тільки махнув рукою.

— Ех! Давай закуримо, — сказав нарешті й почав витрясати з кишені останки махорки. Вийняв повну жменю і поділився зі мною. Ми вирвали з газети пацірці, скрутили цигарки і закурили. Густий сірий димок піднявся над нашими головами, і зіллявся в синю хмарку. Я потонув у тій хмарці і враз почались мені ввижатись мої рідні. Привиди моєї уяви зливалися з дійсністю, так що годі було розібратись, де їх розмежування. Мовчки лежав побіч мене мій товариш сибіряк. Мабуть і він у синій хмарці бачив свою стареньку матір і свою дівчину Машу. Де далі розпливалася хмарка і з нею зникали милі привиди. На землю спускався вечір з крилами велетенської птиці. Село, що майоріло на виднокрузі, неначе в павутинні, потонуло в темні.

Салдати в окопах клалися до спочинку. Перед ними страшний наступ і треба хоч би на часочок склонити голову. Я й собі припишк на твердій долівці, однак довго не міг заснути. Думки ходили ходором як

роз'юшені в уліку бджоли. Серце билося в мене моло- том і вже вітало між своїми.

«Врешті таки переміг мене сон і я на коротку хви- лину задрімав. Коли пробудився, завважив, що ввесь степ залитий місячним сріблом. То там, то сям відгу- кувалися стріли. Мимоволі мені пригадалися вчорашні слова товариша про нерозгадану силу долі і я вже май- же був певен, що мені таки ще сьогодні судилося по- бачити своїх. Але те сьогодні ще довге- довге.

Десь попівночі подано гасло до наступу. В одному менті заметушилися салдати, неначе в муравлиці. З-да- лека загули наші гармати. Спершу одинцем, потім сальвами, що аж земля задрижала. Кругом заклео- тіло, зашуміло, як в казані з кип'ятком. Темна хмара заступила місячний серп. Задрижало повітря. Це на- ше летунство перейшло в наступ.

Спершу з того боку було тихо. Наш наступ прий- шов для ворогів несподівано, згодом відізвалися з про- тивної сторони скоростріли. Кулі прошивали повітря з преразливим свистом, забриніли мов хрущі і з лопотом падали довкола наших окопів.

Завданням нашої ударної частини було взяти воро- жі позиції штурмом. На даний знак ми з ручними грана- тами в руках з несамовитим «ура» вискочили з своїх окопів і бігцем пустилися в напрямі ворожої лінії. Па- дали ниць то знову піднімались. З ворожих окопів по- сипались на нас градом кулі. Серед цього граду ми пере- тинали ворожі дроти. Не один з наших повис на них, як підрубане дерево. Ми йшли через трупи, як мурашки.

Зі страшним вереском, з очима забіглими кров'ю ми ввірвалися у ворожі окопи. Що тепер наступило, го- ді описати. Тут людина перестає бути людиною і ро- биться кровожадним звіром. В такій несамовитій різні

людина або сходить з розуму, або — приходить моментально до свідомости своєї людськості й питається «Навіщо я це роблю?» Що чужа людина мені завинила, що я її пробиваю?

З острахом оглядаюсь і бачу недалеко від себе свого товариша Стьопу. Ще недавно в окопах він ділився зі мною останньою махоркою. — а тепер лежить горілиць у своїй крові, пробитий ворожими штиками...

Страшна, нерозгадана сила долі...

І раптом у моїй уяві привиділася моя мати. Впала навколішки перед іконою, закосиченою торішнім святоіванським зіллям, і складала маленькому хлопчикові ручки до молитви...

І я, що з дитячих днів вже не молився, що втратив віру, в якусь вищу силу — я підняв дрижаче свою руку — і перехрестився.

— Боже!.. Коли Ти, де існуєш, вирятуй мене з цього пекла. Ради моїх дітей вирятуй мене!.. Ради Колі... Галочки...

Кілька кроків від мене находилася гущавина. Хутко я пірнув у неї, як хтось мучений спекотою поринає в холодну річку. Хотілось чим скоріш сховатися від пекла... Геть-геть!.. Тут так тихо, затишно, пахло зеленню. Оаза спокою, що в ній забувається пекло, від якого я скрився.

Крізь густе листя ледве що пробивався місячний промінь.

Аж тут мій погляд спинився над однією постаттю, що сперлася об дерево. Притаїлася і ждала. Її очі задивлені були в другу сторону. Тулив до себе зброю і ждав.

Німецький вояк...

Зимний піт вдарив мені в лице. В одному менті я вихопив свого пістоля і намірився на нього.

Втім постать повернулася до мене, опустивши свою гвинтівку на землю, і розпачливо підняла руки вгору.

— Пан... Пан... Товариш... — залепетів дрижачим голосом. — Не стріляй! У мене — цвай кіндер...

Підняв два пальці в гору, нече до присяги і давав до пізнання, що в нього дома «цвай кіндер» — двоє діточок, що ждуть на свого батька.

В тім менті я відчув, що не маю перед собою ворога, тільки людину. В його вдома ждуть на батька двоє дітей. Таксамо, як і в мене, мій Коля і моя Галочка.

Спустив дуло свого пістоля до долу. Я не мав сили стріляти до батька двоїх дітей, або брати його в полон.

«Ти ж людина, таксамо як я.» — подумав. Людина, що її бачу перший раз у житті. В нічому вона проти мене не провинилася. Тільки, одна непримиренна ідея, що в її імені прийшлося боротись, зробила з тебе во-рога.

Та прийде час, — мабуть ми не доживемо до цього, але мої діти, і твої кіндер його діждуться, коли існуваме тільки один прапор, який об'єднуватиме все людство. На ньому виднітись буде напис золотими літерами: «ПРАВО ЛЮДИНИ»...

Тоді мої діти і твої кіндер простягнуть до себе руки...

Ні, людино!.. Я тебе не буду вбивати... Не візьму в полон, щоб над тобою знущалися. Не хочу плямити чужою кров'ю вже й так закривавлену душу. Може незадовго побачу своїх. Не хочу ще більше навантажувати свого сумління чужою кров'ю. Коли стану перед

своїми власними дітьми, то хочу бути чистим, несплямленим кров'ю батька двох дітей.

Я простягнув до ворога, до чужої людини, руку, положив її на плече і промовив: ,

— Іди, іди!.. Сховайся десь!.. Я тебе не буду вбивати. Людино... Іди, іди!..

Трунув його в куці:

— Іди, сховайся! Сховайся від пекла!..

Німець спершу дивовижно випулившись до мене, недовіряючи, потім, мов ящірка, шугнув у гущавину.

Хто зна', чи вдасться йому зберегти своє життя для своїх кіндер? Чи не натрапить на іншого, який не буде його щадити?

Однак я радий, що моє сумління було чисте, необтяжене кров'ю цього чужинця.

На душі ставало так легко, так радісно. Здавалося, що цим одним поступком я не тільки змив досі пролиту неповинну людську кров, — але вволив волю і сповнив обіцянку, дану матері на смертній постелі, що мене просила: — «Будь людиною, доброю людиною...»

VI

Микитенко махнув рукою і раптом перервав своє оповідання. Сперся на стіл і взяв свою голову в долоні. Очі поширилися і дивилися тупо наперед себе, наче перед страшним проваллям, що годі його переступити. Потім вони забігли кров'ю і знову посипались іскри страшною ненависти. Уста заціпилися в німому гніві. Рука опустилася і лежала безсило на столі, потім затиснулася в щільному кулаці. Якась невимовна мука покрила його обличчя.

Мені здавалося, наче б я збудився зі сну, не до-снівши його до кінця. Ще недавно я летів думками се-ред безкраїх полтавських степів, переживав страхіття війни. На них, немов на канві, зарисовувалася доля цієї людини. З нею я так був зжився, як би сам її пережи-вав. Аж тут нагло увірвалося оповідання, неначе пір-вана струна. Лани-степи розплилися туманом. Гарматні стріли заціпили. Людські постаті, що ще недавно були живими передо мною, розступилися, наче б запалися під землю. Замість них — тісна кімната. На столі бли-мала лампа. Проти мене сидів советський салдат з важ-кою задумою. Поміж нами недопита пляшка. Через от-ворене вікно донеслися з вежі чотири дзвінки удари, потім один глухий. Вибила перша.

Доля Микитенка, що з нею я вже зілявся всією іс-тою, не давала мені спокою. Мене так зацікавив даль-ший хід подій, що я не видержавши, спитав:

— Що ж далі?.. Мабуть стрінув своїх?!

Микитенко як би не чув мого запитання. Його думки ще вітали десь далеко. Потім, як би збудився з задуми, махнув рукою, сягнув за пляшкою і вицідив з неї останні краплі до своєї склянки. Душком вихи-лив до дна і шпурнув склянкою об землю. Роздався брязкіт розбитого скла, яке розлетілось по всій кім-наті.

— Ех!.. — вирвалося з його уст, як би облеглим цим свою душу.

По короткій мовчанці, він розвернувся на стільці і почав даліше оповідати. Спершу йшло оповідання пиняво, по-тихо, неначе шукав вигідної стежки серед зарослої гущавини. Де даліше виходив з хашів, на рів-

ний шлях і його оповідання стало снуватись рівномірною ниткою...

**

— Що розказувати?

Те, що наступило потім, було таке страшне, що до його опису годі дібрати слів... Таке страшне, що вже на саму згадку мороз проходить тілом, волосся піднімається дубом... Я навіть не потребую нагадувати його... Воно весь час стоїть передомною і не дає спокою... Мучить мене... Труїть життя... Нераз в ночі рву на собі волосся, бо годі позбутися привида. Куди б не повернувся, — воно йде за мною... Провожало мене за весь час війни й закралося сюди на чужу землю, коли вже перестали гупати гармати... Не давалось воно заглушити ревом війни, не міг його утопити в калюжах ворожої крові, — та ще менше годі його залити оцим дурманом — алькоголем... Вихилю склянку, — а воно визирає з її дна... Тьфу! Прокляття!..

Те що тепер розказуватиму, ти може не схочеш мені повірити, бо воно занадто звиродніле і не гідне людини але воно так дійсно було. Вірна правда...

Коли розкажу все по порядку, тоді ти мабуть мене зрозумієш і не осудиш. Може розказавши, полегшає. Може примара ступиться... Мені ще ні разу не доводилося комусь про те розказувати. Це вперше я розкриваю перед тобою свою душу. Кажуть, що поділене лихо — меншає...

Слухай!..

Зараз після того, як пощадив ворога й почув на душі нерозгадану полегшу, я вийшов з ліска на обголений зруб. Ні наших, ні ворогів вже не було. Кругом

лежали тільки трупи. Ранених і недобитих збирали санітари і виносили на ношах углиб.

Я сів на пеньку і дивився яеред себе. Думки ходили ходором, наче сполохані птиці. Заки пуститися яругою в село, і дібратися до своєї хати, я хотів зібрати свої думки до купи.

На дворі сіріло і прибиалося на день.

Після перемоги наші пігналися вперед, щоб зайняти село. З досвітньої мряки виринали то тут то там наші салдати і зникали в ярузі.

Згодом туман розступився і село вирисовувалося чим раз то виразніше. Десь серед села знялася пожежа й закривалося клубами диму. Іскри сипались снопами і наближували село. З туману вже виразно показалася наша хата, що знаходилася край села. Над нею нахилилися дерева і повивали її в зелені пелени. Я сів на пеньку прямо наших вікон. Вони чорніли серед білих стін як чорні очі. Мій погляд напружене блукав по подвір'ї, чи нікого там немає. Та біля хати було тихо, як би все завмерло, Мабуть ще сплять. Може й не чули, як над селом пролетіла важка хмара.

Тепер мені тільки піднятися і збігти в долину, тільки щось нерозгадане мене ще придержувало. Мої думки вже вітали між рідними. Буйна фантазія малювала нашу зустріч в принадних кольорах.

Я схопився з місця і почав бігти в напрямі села. Хатки, що видавалися такі близькі, все віддалювалися, як би втікали від мене. Долиною протікав потічок. По дрібних камінчиках плюскала вода. Верби нахилилися і відзеркалювались у чистій воді. Село, а за ним наша хатина, сховалися за стрімким берегом, що здіймався над потічком. Я завважив, що рукав мій весь за-

кривавлений. Я приляк над водою і виполоскав рукав від крові, бо не хотів закривавлений зустрічати невинних дітей. Вітер криваві плями з чобіт і водою перейшов на другий бік. За деревами вже побачив нашу хату. При воротах спокійно колишуться три тополі. Вітер інколи заносив згарищем з села. Це догоряли солом'яні стоги, що знаходилися за селом. Передімною вже закучерявилися яблуні нашого садка. На самому розі, так як і колись, дрімала зажурена верба.

Заходжу на подвір'я і дивуюся, чому це так тихо? Чому не лає собака? Яюсь мертво біля нашої хати. Ворота стояли отворені наростіж.

Невже нікого немає вдома?

Серце почало битися молотом в неспокої. Пождав хвилину, щоб воно заспокоїлося і пильно дивився на двері, на вікна. Може хтось вийде з хати.

Та звідти ніхто не виходив. Вбігаю до сіней, до хати:

— Ніно, Ніночко! . . Коля! Галочко! . .

Ніхто не відзивався.

Заходжу до кімнати і бачу страшний нелад. Речі порозкидані по усій хаті. Ліжко, що в ньому мабуть спала передше Ніна, порожнє й збурене. неначе хтось боровся на ньому. На поперек лежала розпорена подушка. Постелі, де мабуть спали діти, також порожні. Ще були витиснені сліди дитячих тіл.

Розглядаюся і дрижу на всьому тілі. Тут сталося щось страшне, насильне, — подував. . . А може наш на- ступ розбудив їх і вони десь заховалися?

Вибігаю надвір, гукаю. Ніхто не відзивається.

Дорогою біля воріт переходять якісь жінки з клун-

ками на плечах. В однієї на руках немовля. Перебігаю їх і питаюся:

— Постривайте! Чи випадково не знаєте, де люди з цієї хати? Молода жінка і двоє більшеньких діточок? Я — Микитенко. Максим Микитенко. В цій хаті жила моя сім'я. Може бачили їх, чули що про них?

Та люди нічого не знали.

Тоді я зайшов у садок. Кінець садка під широкою яблунею викопаний льох, накритий зверху хмизом. Таких льохів біля хат по всій Україні багато. Їх копали собі люди, щоб на випадок небезпеки могли схоронитися.

Відхиляю яму, нахилиюся, заглядаю до середини — нікого. Мороз проходить усім тілом. Деж вони? Кличу на увесь сад:

— Ніно!.. Ніночко!?! Коля!.. Галочко!?

Мій голос стелився по всьому саду, відбивався відгомоном від дерев і губився в листях. Потім тихо. тільки вітер шевелів між галуззям...

Коли оглянувся — аж бачу — (ех, чому я не осліп?) — бачу: на широкій гілляці бовтаються три трупи... мов три погашені свічки...

Зимний піт виступив мені на обличчя. На одну хвилину серце в мене защеміло, завмерло, перестало битись.

Ось де вони: Ніна... Коля... Галочка...

Протираю очі, щоб прогнати ману, щоб збудитися від страшного привида... Дарма!.. Картина стояла передімною непорушною, страшною дійсністю...

Ніна висіла напівнага, з обвислими раменами. Рядом з нею мої діти в довгих білих нічних сорочках. У Колі

застигла напів піднята ручка, наче б хотів перед смертю скинути з шиї смертельну петлю. В маленької Галочки очі засторопіли з переляку і голова похилилася набік.

(Оцей страшний образ безперестанно стоїть переді мною і ніяк не можу його позбутись).

Гаряча хвиля крові вдарила мені до голови. Я закипів вогняним гнівом. Прощідив крізь зуби в гіркій ненависті:

— Кати!.. Нелюди!.. Жінок і дітей не вбивають люди — тільки виродки!

Мене огорнула невимовна розпука і жаль, що вже мені ніколи не побачити живими ні своєї подруги, ні своїх дітей... Скільки радощів ради побачення, скільки нових надій я носив у душі для зустрічі з своєю сім'єю — аж тут та зустріч вийшла така страшна і неймовірна.

— Кати, нелюди!. І завіщо, завіщо? — питаюся сам себе. — Хай буде, що вже Ніна в чомусь провинилась. Сказала може необережне слово, обидила чимось, або давала знаки нашим... Але діти?.. В чому провиня дітей?..

Це було для мене незрозуміле, нерозгадане...

Щось страшне стиснуло мене за горло. Щось важке давило груди. Біля серця пекло вогнем, полум'ям...

Коли б так заплакати — але я не міг плакати. Стояв, мов камінь без душі й тупим поглядом дивився на трупи, як би хотів в останнє задержати кожну рисочку дорогих покійників. Я сам не знав, що зі мною діється.

Потім, наче спала полуда з очей і я подумав: Може ще можна їх врятувати? Поспішно підійшов ближче і одним махом ножа перерізав шнурки. Трупи гепнули на

землю, наче дерев'яні колоди. Вже були застигли і заде-
ревілі. Я вже не міг їм нічим допомогти. Було запізно.

Примкнув померлим очі і на плечах поніс до викопаної ями. Либонь не думали бідні, що собі власноручно викопали могилу.

Положив рядом і накрив глиною. Зробив невеличку могилу.

Поставити хреста?

Ні! Не треба!

Нема Бога! Коли б він був, тоді б не допустив до цього злочину.

Пішов до верби, і витесав три кілки. Застромив у свіжу землю. Хай вони стануть їм Хрестом. Вони приймуться, розростуться і похилені плакатимуть над могилами, як сестри жалбниці. Свідчитимуть світові про заподіяний злочин...

Сонце вже стояло в полудень, коли я вийшов за ворота, щоб надігнати свої частини. Недалеко воріт лежав труп убитого німця. Я підійшов і з усієї сили копнув його чоботом в живіт. що аж в ньому щось гевкнуло. Вся злість, що жовчю закипіла в мене у грудях, вилялась у слова:

— Геть, здохла собако! Коли б так усіх вас гадюк побачити, тоді мабуть полекшало б.

Від цього мерзенного вчинку мені якби стало легше на душі. Здавалося, що на цьому трупі німця я відомстився за свою сім'ю.

Від тоді серце в мене закам'яніло. Я не був вже людиною, тільки знаряддям смерті. Щоб відомстити смерть моєї подруги і дітей, я нищив безпощадно ворога, де тільки його стрінув. Німці, ті прокляті Фріци, вже

не були в моїх очах людьми, тільки потворами в людській шкірі.

Ненависти до ворога не могли мене навчити ні дитинне виховання в школі, ні запальні промови політруків — тільки навчило саме життя. Переді мною все стояли три невинні трупи, неначе три смолоскипи, що розжеврювали в мені непримириму жадобу помсти. Де ходило, щоб завдати ворогові якнайбільше дошкульних втрат, — там стояв я в перших рядах.

По перемозі біля Сталінграда, советська армія широким полотном посувалася вперед. Ворог уступав, як уступаються на провесні брудні сніги і полишають за собою калюжі болота і нечистоти.

У моїх очах це вже не була боротьба двох прапорів, які змагаються за владу, тільки війна проти насилля і людської неволі. За мою ревність і відвагу нагороджено мене найкращими медалями, — (бач, скільки їх у мене на грудях, що вже їм і місця не стає), — підвищено до стану сержанта, пропонується до офіцерського стану. — та це мене ні разу не вабило. Не ради медалів, не ради військових авансів я важив життям, тільки, щоб наситити жадобу невгашеної помсти.

За нами осталися Харків, Полтава, Кременчук, Київ, Карпати... Ми походом перейшли всю Україну. Угорщину і наближалися до австрійських кордонів. Німецька земля, ціль нашої відплати, ставала все ближче і ближче...

З моїх давніх товаришів осталося тільки п'ятеро людей. Я навіть не був ранений. Мабуть доля навмисно зберегла мене на те, щоб на ворожому терені завершити свою помсту. У мене зродилася страшна постанова: Так

як ворог не пощадив моєї дружини і діток, так само і я, поступивши на німецьку змлю, виливатиму свою пімсту на ворожих жінках і дітях. Різати їх буду, вбивати, щоб ле осталося навіть ворожого насіння.

Почування людської гідности вже погасло в мені давно, давно. Я вже перестав бути людиною. Я став поціленим і зраненим звірем, що кидається на свого противника, щоб роздерти його без найменшої пощади, не жаліючи свого життя...

**
*

Микитенко важко зідхнув і сягнув за пляшкою. Похитав нею « порожня. Рука з порожньою пляшкою повисла додолу. Голова похилилася на груди. Сидів довго, непорушно. Очі тупо дивилися наперед-себе...

— Т-а-а-к!.. Я став, як бачиш д о б р и м учнем Сталіна... Це він вчив ненавидіти ворога з усієї душі, бо лиш тоді можна його перемогти... Я, що хотів послухати матері, і бути доброю людиною — став падлюкою, гірше кровожадного звіря.

— Т-а-к!..

Та мабуть, він був би не гіршим учнем самого Гітлера, — подумав я. І він учив ненавидіти свого противника, бо ненависть робить сильним. Неоднакові знамена стали проти себе, однак їх наставлення до ворогів були однакові. Люди обох сторін, що попали під жорна війни, були тільки жертвами цих наставлень.

Микитенко мовчки похитав головою, потім добув нову плящину з палінкою, наляв ущерть, вихилив і лочав продовжувати своє оповідання.

VII

Серед страшних боїв ми вступили до Відня. Коли ми ще наближувалися до австрійських кордонів, політруки нам казали: Австрія, це країна, що стала жертвою фашизму. Нам треба з тамошнім населенням поводитися як визвольники, а не як вороги.

Та це були тільки порожні слова. Червона Армія вступила в австрійську країну не як визвольниця, але як роз'юшена воячина. Розпалені пропагандистськими кличами ми були ворожо наставлені до всього німецького, а австрійська країна все ж була німецькою. Советські салдати вривалися до домів, до підвалів, — грабували, що тільки попало під руки, насилували жінок.

— Какая там Австрія!? — верещали салдати охриплими голосами, — все равно германци, фашисти! Всі вони грабували нашу країну, палили села, знущалися над жінками, дітьми!

Місто, вже перед нашим приходом потроцене американськими бомбами, горіло. Собор св. Штефана палав страшною пожежою.

Противник стрів нас гарматними вистрілами і градом куль з кулеметів. Місто було проголошене відкритим місцем боїв.

Для нас не було стриму, так як годі стримати лавіну, що посувається з гір, і трощить, валить все, що їй на шляху. Ми продиралися крізь доми і звалища, напирали ворогів зі всіх сторін. На вулицях почалися бої. СС-и боролися завзято, розпачливо, хоча вже для них не було жодного рятунку. Вони добирали останніх сил,

як ті, що висять над пропастю і в розпуці ловляться за жмут трави, щоб разом з нею провалитися в безодню. Йшла справжня боротьба на життя і смерть.

Після завзятих боїв у нутрі міста, ми стали над Дунайським каналом. Всі мости були розбиті. По одній боці каналу стояли ми, а по другому СС-и. Нам приходилось насильно виборювати переправу на другий бік. Ми бились три дні й три ночі, поки дібрались на другий беріг каналу.

У напіврозвалених домах ще держалися німці. З поверхів посипались на нас ручні гранати противника. Та це нас нітрохи не спиняло. На сходах, по коридорах почалася різня. Тут вже не помагали ні ручні гранати, ні наші пістолі. Бились кольбами, різались ножами, ба навіть голими руками. Хто був спритніший, того був верх. Хто був слабший і менше зручний — мусів гинути.

До вечора весь дім був у наших руках. По сходах і коридорах лежали трупи. Сходами скапувала кров, як зі стріхи після дощу скапує вода.

Ми добиралися до підвалів, де схоронилося цивільне населення — старі, жінки, діти. Відчинили двері і десятки переляканих очей звернулися на нас. Люди благально просили пощади.

— Не бійтесь, — хтось відізався з наших салдатів.

— Ми вам нічого не зробимо. Ми тільки шукаємо за вашими салдатами, за оружжям.

Один старик виступив з гурту. Він знав трохи по чеськи і запевняв, що тут знаходяться тільки мирні люди. Вже три дні вони, сховані і нас ждали.

— А что в тебя. старічок, на руке такіе харошіе

часи? А покажи їх. Тай кольцо в тебе золотое... Давай сюди руку.

Салдат зняв з його руки годинник, стягнув перстень з пальця. Мов на даний знак кинулись салдати обшукувати людей за золотом і годинниками, мовляв, за зброєю. І в мене вже назбирались цілі скарби: годинники, перстені. Що мені з них? Навіщо вони мені здадуться? Я вже їх доволі набрався в Угорщині і повикидав по дорозі в канаву. Грабували інші, — грабував і я. От і тільки! Це мені не справляло вже ні найменшого задоволення.

Я залишив своїх товаришів, щоб вони вже без мене упорались, а сам пустися далше коридором підвалу. Натрапив на щільно замкнені двері. Звідтіль доносилися дитячі голоси. Я сильно постукав кулаком, і чукнув щоб відчинили. По хвилині тиші почувся з середини переляканий дитячий плач.

Ага! Кіндер...

Мене охопила садистична розкіш. Що сили сіпнув за двері, вже дряхлі від старости та вогкости, і вони впали на долівку. З відчиненого льоху вдарило сирою тухлістю.

В одному менті огляну обстановку. Бліде світло від недогарка свічки, яка скапувала на дощечку, впало на молоду жінку і двоє діточок. Вона сперта до ліжка, збитого з дощок, рукою наче захищала своїх дітей, що на ліжку ховалися за матір і заходилися від плачу.

Хлопчик і дівчинка. Десь в такому віці, як колись мої, коли їх бачив в останнє. Коля... Галечка... Їх вже два роки, як не має між живими... А ці ще живуть... Жадоба пімсти домагалася відплати.

Моє обличчя забігло кров'ю. Одним рухом руки відтрутив я молоду жінку, так що вона впала на землю. Вже підняв свій машинний пістоль і намірився на дітей — аж тут молода жінка впала на коліна. Вхопила мою руку і почала цілувати. Зняла з своєї руки золотий браслет і наставила мені:

— Пан!.. Пан!.. Не вбивай нас!.. Ось браслет!..
Бери його... Ми вас так довго вижидали...

Дві сльозини покотилися по її лиці.

— Знаємо, як нас вижидали!.. — заревів я і вдавив рукою по браслеті, аж він десь полетів у кут.

Мій погляд впав на діти, що перелякані ховались за матір'ю, — і я зжахнувся. Мені стало соромно.

Як тут вбивати матір споміж дітей? Як можна стріляти до дітей, що так живо нагадують мого Колю, мою Галочку?

Спустив додолу свій машинний пістоль.

Не міг...

Я ж л ю д и н а ... Маю душу...

Замість, щоб завдати цим переляканим істотам смерть, я сам не знаючи, що роблю, сягнув до кишені, де знаходилися загарбані дорогоцінності, перстені, браслети, годинники і положив на стіл. Потім, як би щось собі пригадав, вийняв з сумки боханець хліба, дві консерви і кинув поміж діти:

— Натє!.. Іжте!..

Врешті, не оглядаючись забрався геть...

Мені стало соромно свого вчинку і я хотів би десь заритися під землю...

І диво: Знов, як колись, неначе б важкий камінь зсунувся мені з грудей. І перший раз за два роки, стало мені якось ясно і радісно на душі.

Два дні я шлявся по спустошеному місті, і ніде не

знаходив собі місця. Ходив поміж звалищами і бачив, як люди збирали по вулицях убитих та складали до ям, викопаних вздовж каналу. Поміж кущами лежали в могилах рядом наші салдати і вороги: Смерть їх помирила з собою.

За ці два дні я бачив багато нужди. Голодні люди нипали вулицями мов собаки, і по смітниках збирали окрушини хліба та недоїдки. Жінки присідали до стерва коней, що лежали по вулицях гориніж з натрудоватілими тулубами, мов гори і вирізували з них куски м'яса. Ніде не було ні газу, ні електричного світла, ні води. Люди вулицями ходили і стояли рядами, щоб дістати горщик криничної води. Підлітки збирали потрощене бомбами дерево і волікли додому, щоб було на чому зварити.

Над столицею Австрії, що недавно ще пишалася своїм багатством та красою, нависло мариво голоду і нужди. На вид цих злиднів, ненависть до ворогів почала танути. На її місці родилося співчуття до цих нещасливців. Не ворогів я вже бачив, тільки людей, бідних, нещасних людей, що їх злочинна рука зіпхнула у смертельний вир.

Мені стало жаль людей...

А все ж я держався від них осторонь. В мене ще залишилося в серці щось що не допускало простягнути їм помічну руку. Між цими чужими нещасливцями і мною лежали три невинні жертви. Хто його зна?, чи може батько, син або хто близький цих людей не був убивником моїх дітей. моєї дружини?!.. Вони ж все таки вороги... Годі ж їм простягати прощальну руку і їх любити!..

Однак все ж я не міг їх вже ненавидіти сліпою ненавистю і неповинно мститися на них...

Блукаючи так по спустошеному місті, почув десь ледалеко звуки органів. При вулиці знаходилася менше ушкоджена католицька церква і звідтіль доносилися напівні побожних пісень.

Ще дитиною... З матір'ю...

Мене наче щось манило зайти до середини, до церкви... Вже з самої цікавості, бо я ще ніколи не був у католицькому костьолі.

Вступив до церкви і став з самого краю. Була неділя і церковця була наповнена по самі вінця. Люди, завваживши мене, розступилися і зробили мені більше місця. До моїх ух долітали зливовані шепоти: «Руссе... руссе...» Щоб уникнути загальної уваги, я подався назад і став біля самих дверей.

Розглянувся по церкві.

Установка для мене зовсім незнайома. чужа. Не та, що була в нас в Україні. Не має ні іконостасу, ні царських дверей. По обох боках лавки, на яких сидять або стоять навколішки люди. З хорів доносяться протяжні звуки органів.

Однак все ж таки мене тут огорнуло знайоме чуття, що його пригадую ще з дитинства. Однаковий запах кадил і свічок, той самий молитовний настрій, що настроював мене ще дитиною до поважної задуми.

Навіть люди, що молились навколішки. були якісь подібні до наших. Коли б тільки заговорили нашою рідною мовою, тоді б годі їх відрізнити від наших. Ось недалеко від мене молиться старенька бабуся. Яка ж вона подібна до моєї матері: ті самі риси, той самий зажурений вигляд, ті самі очі, що всі надії шлють до розіп'ятого Бога над вівтаром.

Мимоволі я потонув думками в дитячу минувшину і вітав між своїми в Україні. Між далеким вчора і сьогодні наче б не було років. Був тільки один сон, важкий і дошкульний, від якого я тепер пробудився.

Водночас мій погляд спинився на стелі, де було розмальоване величне фреско, являло ПРОПОВІДЬ НА ГОРІ. По середині на підвищенні сидить Великий Вчитель, а йому в стопах порозсідалися його учні, чоловіки, жінки та діти. Ісус з лагідним обличчям, в рамках густого волосся, що хвилями спадає на плечі, підіймає свою руку в гору і промовляє (я наче чую слова, які задержалися у моїй пам'яті з дитячих літ, коли мати читала біблію):

ЛЮБІТЬ ВОРОГІВ ВАШИХ!

В очах товпи, звернених на Великого Вчителя, наче бачу, як заграла недовірливість, як би хотіли сказати: «Невже можна любити ворогів? Чейже не вистачає, коли їм прощатимемо і не відплачуватимемо лихом за лихо?»

Та Вчитель на горі, що своїм умом проникав людські душі, доглянув їх думки і промовив:

- - Хто має вуха, хай слухає!

Однак люди мали очі й не бачили. Мали вуха й не чули. Наука їх великого вчителя була для них незрозумілою, недосяжною для їх умів...

І сьогодні вона для них не зрозуміла...

А мені, неначе полуда зсунулася з очей, і я почав бачити і розуміти. Розступалася заслони з ух і я почув досі нечувані речі... Мабуть треба було моїх переживань, щоб можна їх зрозуміти.

Від моїх думок відірвав мене шум поміж людьми, і бряжчання монет. Це ходив по церкві поміж людьми

церковний службовець з підносом в руках і збирав добровільні датки. Коли він підійшов до мене, я вийняв з кишені більший австрійський банкнот і вложив до підноса. Службовець вдоволено усміхнувся і поклонився мені майже до землі. Кругом люди здивовано оглядалися до мене і перешіптувались: «Ось, і між «ними» бувають віруючі й побожні люди...»

Та коли б вони могли заглянути до мого нутра, тоді побачили б, що там не має місця для їхнього Бога. Старий Бог для мене вже вмер давно. Замість нього народився новий, мій питомий Бог, що йому не треба ні кадил, ні молитов, тільки однієї любови до ближнього...

Непомітно я вийшов з костьола, щоб не звертати на себе уваги.

Тільки що я вийшов на вулицю, десь пропала молитовна тишина, і мене огорнула жорстока дійсність.

По вулицях рідко зустрічались жителі міста, вони замикалися перед нашими салдатами, як перед ордою дикунів. По спустошених вулицях шлялася п'яна салдатня, що вигукувала преразливим голосом та стріляла з машинових пістолів, аж осоружно розходилась луна.

Я закрити обличчя обома руками щоб нічого не бачити, не чути. Мені стало соромно. Колись я був гордим, що ношу ймення красноармійця, і можу зі зброєю в руках захищати свою країну. Тепер мені стало соромно моєї салдатської шинелі. Хотів би зі встиду десь запастися під землю.

Від того часу я немов змінився. Не втікав від людей, але шукав їх. Я почав краще порозуміватись з людьми, яких недавно вважав своїми ворогами. Зживався з їхньою мовою, звичаями, їхньою країною. Пі-

знав, що люди, де б вони не були, скрізь на світі однакові. Ближні.

Рани, що я їх носив на душі, гоїлися. Зникав до нового життя, що мабуть важко буде з ним розставатися...

Оце вся моя історія...

Так!..

Та вже зробилась пізня година. Пора на спочинок, бо завтра жде праця...

— — — — —

Микитенко розпрощався й вийшов з кімнати. Я отався сам із своїми думками і довго не міг заснути. Довго снувалася передо мною нитка його оповідання і засновувала мої думки. Вона застановила мене задуматися глибше над життям людини, цим найбільшим поетом-мистцем, що незримою рукою списує людську поему. Коли б хто потрапив її прочитати й переповісти, дібравши відповідних барв і відтінків, тоді вийшла б книга, що своєю глибиною і красою завершила б усе, що створила людська фантазія...

Е П І Л О Г

Від того часу Микитенко до мене не показувався, неначе обминав мене. Я майже щодня бачив, як він бігцем ступав сходами вгору зі стосом актів під пахвою і зникав у своїй кімнаті. Звідтіль до пізньої ночі було чути стукання писальної машинки.

Одного разу я перейшов його і спитав:

— Чому ніколи не загостиш до мене. Максиме? Гніваєшся, чи що?

— За віщо мені гніватися? — відповів. — Мені було ніколи, тай годі. У нашій конторі назбиралося стільки праці, що прямо не вспіваю. Оце беру дещо додому,

щоб скоріш упоратись так що на гостину не вистачає часу. Упораюсь, тоді може зайду... Здається незадовго піду в відпустку. Відпочити хочеться.

Після цих слів розпрощався і скоро побіг до своєї кімнати.

Мені здавалося, що він навмисно мене обминає. Мабуть забагато мені звірився. Забагато я довідався про його життя.

Проминув місяць, а може й більше, а Микитенко не показувався. Вікно його кімнати було зачинене — значить його не було вдома.

Аж одного разу, вертаючи з міста, побачив я його вікно відчинене.

Ввечорі того самого дня хтось постукав до моїх дверей і до кімнати ввійшов Микитенко. Лице мав змінене. Одіння лежало на ньому педбало. Видавси якимось прибитим і зажуреним.

— Що з тобою, Максиме? — стрінув я його.

Микитенко махнув рукою. Згодом відізвався:

— Мене здемобілізовано. Завтра їду додому, на «родіну». Хочу з тобою розпрощатися.

— Невже? Ти певне з того радий. Кому вже не обридла воєнна служба! Тепер заживеш вдома вільною, незалежною людиною.

Микитенко знизив плечима і знову махнув рукою.

-- Ех! Чорт побери!.. У нас це не так, як у вас...

Я даліше не допитувався. Микитенко туга людина, замкненої вдачі. Коли що розкаже про себе, то тільки добровільно, без жодних допитів. Я завважив, що якась непримирлива журба лягла на його душу. Чи може тому, що їде додому? Це якось не складається. Або він знає, що рідна земля, спустошена війною, не зможе йому дати задоволення і щастя. Він на рідній

землі зазнав найтяжчих ударів долі. Ніщо не в'яже його з батьківщиною.

Та мабуть тут лежала глибша, важливіша причина. Ех! Коли б так можна розгорнути челюсти його душі і заглянути до середини!

Та Микитенко сам згодом розгорнув їх.

Як передше, поставив на стіл пляшку горілки і зажадав склянок.

— Давай, нап'ємось! Може розв'яжеться язик. Ти вже стільки знаєш про мене, що здалося б тобі розповісти й про останній етап мого життя. Це буде, так би сказати, епілог до моєї історії.

Випили по одній, по другій, — та Микитенко чогось не збирався розказувати. Мабуть язик ще не дуже розв'язався. Микитенко мене мов би нарочно тримав у напруженні. Щоб пригадати йому його обіцянку, я звернувся до нього словами:

-- Ото ж, поїдеш Максиме, в Україну і там розпічнеш пове життя. Все ж воно рідна сторона, не те що чужина...

— Воно ніби так, — відізався Микитенко, — та бач не в тому річ... Насамперед звідки ж мені знати, що мій шлях веде на Україну? Наша країна велика. Не знати, куди мене направлять... А по другому, — як би це пояснити — це мене за кару висилають додому.

— За кару? Хіба ж вертатися в рідні сторони можна вважати карою?

-- Ти цього не знаєш і тому тобі дивно. Та коли тобі все розкажу, що і як зо мною було, — тоді зрозумієш і не будеш дивуватися. Бо те, що я поповнив, це в очах нашої влади вважається провинною, і то важкою... Навіть те, що я з тобою, несовітською люди-

ною, стрічався. — було теж провиною. Тому ж я так довго до тебе не заходив і обминав тебе. Та мені тепер однаково! Нехай!

Випили ще по одній, закусили. потім Микитенко розвернувся, як передше, на кріслі і почав розказувати.

— Слухай!

Півтора місяця тому я одержав відпустку. Вона мені вже давно належалась. Моя праця хоч не важка, все ж таки я бажав на якийсь час відірватись від неї і відпочити. Кінець кінців — мені виставлено потрібні папери і я поїхав на Україну на відпочинок.

Вже дорогою думав: Пощо мені їхати на Україну? Мені потрібно відпочинку, щоб набрати свіжих сил до праці. Який буде мій відпочинок на рідній землі? Я ж там нікого не маю.

Отож думаю: Зайду в наше полтавське село, відвідаю рідні могили, — а потім побачимо, що мені далше робити.

Так я поїхав спершу до Полтави, відвідав знайомих які ще осталися, а звідти прямо до рідного села.

Хата стояла по-старому, тільки дві тополі при воротах зрубано. В самій хаті застав зовсім чужих людей. У нас не має своєї власности. Коли мене арештовано, а пізніше заслано до Казахстану, в хаті осталася моя сім'я. Однак після її смерті все хазяйство списано з мого імени і воно перейшло в державне посідання. Щоб хата не стояла порожньою, приміщено тут одну колгоспну сім'ю Короленків. Та це не важно. Одним словом — хата не моя, і я не маю до неї жодного права.

Вийшов у садок, щоб відвідати рідні могили. Гріб матері лежав при кінці садка. Хрест на ньому від ста-

рости зогнив і почорнілий від дощів, повалився на діл. На могилці розрісся барвінок, що його розсадила ще моя дядина Горпина.

Постояв над могилою матері, згадав своє дитинство і пішов на місце, де лежали моя Ніна та діточки. Могили заросли бур'янами. Три вербові кілки, що їх був засадив, приймалися і запустили коріння, розрослися мов три сестри жалібниці з розпущеними косами... Три свідки мого смутку...

Я припав до могили, наче б хотів обняти дорогих покійників. З далекої чужини я не приніс діточкам ніякого гостинця, тільки тугу і смуток.

Виполов на могилі бур'яни, виложив камінцями, засадив барвінком з матірнього гробу: Спить собі спокійно, мої діточки! Спи, Ніночко!..

На могилі матері поставив нового дубового хреста і попрохав Короленків, щоб піклувалися могилами.

Побув три дні, — і чого мені довше оставатись? зробив свою повинність, зронив сльозу — і прощайте, мої найдорожчі!..

Куди ж мені тепер іти? Де шукати спочинку?

Пройшов селом — воно мені тепер зовсім чуже. Поїхав знову в Полтаву — чужа. Скрізь нові люди — чужі. Я вже не мав ніде свого дому... Наша батьківщина велика, широка... Сказано: Все наше, народне. І тому, що вона належить усьому світові. — немає притулку для самотньої людини... Коли б так кусок власної землі, до якої тільки я сам маю право. — тоді було би де **склонити** голову, полюбуватися власним садком, власною нивою... А так? — **Широкі** землі, широкі степи, засіяні золотою пшеницею, багата земля... Все ніби наше, -- тільки не своє.

Не було майже дня, щоб не треба виказуватися зо своїми документами: то в сільраді, то в міліції... Мені навіть здавалося, що хтось слідкує за мною і наглядає за кожним моїм кроком. Це у нас звичайна річ...

— Тьфу!.. Це має бути мій відпочинок?

Остогидло все! Не видержав і покинув Україну.

Виїхав на Угорщину, до Будапешту.

Отут я знайшов справжній відпочинок. Забуття.

Ех, що то було за життя!

Зайду до будьякого ресторану: Тут циганська тужлива музика, що за серце хапає. Циганський примас на стільці поволі підсувається до тебе, а вкінці заграє тобі над самим ухом. Тихо-тихесенько, як би гладив шовковим смичком по душі, аж вона розпливається. В мене на колінах одна гаряча угорочка, а другу побіч себе обіймаю за стан. Перед нами солодке вино, шампанське...

Ех, це була для мене розкіш! Справжній відпочинок. Все лихо, вся журба забулась. Я відчував, як у мене відроджувалася життєва сила.

Отак хутко проминули три щасливі тижні, що я навіть не помітив. Проминули — наче три дні, три години. Моя відпустка скінчилася. Набравши свіжих сил, треба вертатись до праці. Кишені випорожнені, в голові шуміло від шумливих вин — а на душі так легко-легко. Почувався вдоволений і відпочилий... Оце раз була в мене відпустка!..

Прийшов на своє місце і став перед своїм начальством. Зголосився до праці. На те мені сказали, щоб зараз зголосився до генерала.

— По що? — питаю.

— Побачите!..

Приходжу до генерала. Випрямився перед ним. Генерал погладив своє товсте пузо і зараз до мене:

— Де ви провели свою відпустку?

— Як де? Товаришу генерал! Хіба і про те мушу здавати звіт, де і як я провів свій вільний час? Не все одно, де? От відпочив і зголошуюсь до праці.

— Е, ні, голубчику! — каже генерал. — Не все одно. Вам дано відпустку, щоб поїхали на Україну. Мені донесено, що бачили вас майже весь час у Будапешті. Ви провели свою відпустку на чужині, між ворогами. Чи так поступає советська людина? Марнує своє здоров'я з чужими повіями? Чейже вам звісно, що ваше здоров'я не тільки вам самому належить, але передусім нашій «родіні». То ви так любите свою родіну, що втікаєте від неї?

— Я люблю свою батьківщину, товаришу генерал, — кажу. — Я ж за неї борюся, проливав кров... Тільки там нікого не маю, де провів би свою відпустку... Нікого з рідних. Всі погинули.

— Як то нікого? — насупився генерал. — Той що любить свою країну, вже знайде там когось... За ваш проступок належалося б вас поставити під суд. Однак тому, що ви в нас записані народнім героєм, — ми вас не будемо судити, тільки здемобілізованого відправимо на «родіну». Там треба нам людей для відбудови країни. Вам вже там призначать працю.

Генерал мене відпустив. Зараз мені виставлено папери і — завтра їду. Мені було б краще, щоб мене поставили під суд. Наш командир справді не міг придумати для мене гіршої кари, як вислання додому...

А при тім я так люблю свою країну, що не проміняв би за ніщо на світі. За неї без вагання віддав би

своє життя, щоб тільки побачити її щасливою... і вільною...

А все ж так важко тепер вертатися до неї...

—Ти цього мабуть не зможеш зрозуміти...

— — — — —

Та я, що сам живу на чужині, відірваний від Рідної Землі серед важких обставин, зрозумів його дуже добре...

Максим зі мною розпрощався. Другого дня він від'їхав. Наші шляхи розійшлися...

Чи на завжди? Чи може доведеться, що вони ще десь зійдуться?..

Г О В О Р И Т Ь   Л І С

1 . Д В А Д У Б И

Серед ліса стояли два дуби.

Одному з них вже багато років, сто або й більше. Його вершки сягали неба. Літнє сонце парило без пощади — та йому байдуже. Розпростер свої покорчені від старости галуззя, ніби крила велетенського птаха. Й не допускав до себе жару.

Побіч нього стояв молодий дубок, що виріс з жолудя старого дуба. Його коріння ще не вспіли глибоко запуснитись в землю. Від жаги листя у нього поскручувалося, неначе зелені кучері й ховалась за іншими. ніби діти, що бояться кару.

Молодий дубок повернувся до сторічного й шепотом до нього:

— Не видержу, батеньку!.. Не видержу!..

Старий дуб, що на своєму віку набрав багато досвіду, потряс зеленою головою.

— Наш брат все видержує!.. Стривай!.. Це ще не найгірше!..

Дрібним, нечутним бігом промайнула по траві куниця і миттю сховалась в норі. Шугнула з-поміж листя лісова птаха і пірнула в гушавину. Молодий дубок завидував їм.

— Як добре звірятам!.. Вони можуть свобідно міняти місця і шукати холоду. Не то що ми, приковані землею!..

— Ні, сину, — відповів на те дідуган. — Так не можна говорити... Гріх... Гріх перед нашою матір'ю-землею, що нас кормить своїми соками, своєю кров'ю. Нас в'яже споконвіку земля. Наш одвічний закон велить корінням якнайглибше сягати в землю, а вершками пнутись вгору, до неба. Горе одному з нас, хто відступить від цього закону!.. Його жде неминуча смерть.

Молодий дубок задумався. Не міг збагнути стихійного закону.

— Ех!.. Коли б так злива страшна!.. З громами. блискавницями, з негодою!.. Аж тоді, мабуть, полегшає...

На те столітній дуб:

-- Не знаєш, перозважний сину, негоди її тому так говориш... Почекай!.. І вона прийде...

І вона прийшла...

Спершу на крайнебі виринула мала, біла хмарка, скоро вона більшала й набирала сірої краски. Потім з бистро-стрільною швидкістю насувались зо всіх сторін темні, кучеряві хмари. Вони клубились чорними валами й закривали сонце.

Серед гробової тиші прорізала крайнебо синя блискавка. Слідом за нею почувся глухий гомін грому, ніби з темного гробу. Зашуміли вершки дерев. Перелякані трави піднесли голови.

Молодий дубок нетерпеливився. Прагнув нових переживань, нових горінь.

— Коли б скоріше, скоріше!

Старий дуб бачив своїми верхів'ями, що діється на небі і тільки хитав своїм віттям: — «Гай, гай!» — На своєму столітньому віку йому доводилося бачити чимало гроз, чимало негод. Знав, що без жертви ніколи не обходиться... На кого тепер черга?..

Здрігнувся. по хвилині задуми, прошептав сам до себе:

— Тільки слабодухи бояться жертви!..

Заспокоєний, підняв угору зелену голову. Сміливим зором глянув у челюсті небезпеки. Широко розпростер свої віття понад головами менших братів-дерев, ніби розгорнені крила птахи - матері:

— Нехай!.. Я готов!..

На небі приготовлялось пекло. Небо закуталось у непроглядно-чорну кирею. Темряву прошивали блискавичні зигзаги, немов вогняні шаблянки. Полопотіли по листках перші великі бризки дощу. Жадібно спивали їх стомлені рослини.

Незабаром заревіли рокоти громів ревом розлюченого звіра. Безліч синіх зигзагів прорізали небо. Один блискачче-синій. мов до білоти розжарене залізо, вдарив об скалу. Гук розбився на дрібні атоми, і відламками розгомону розгубився по усьому лісі. Струмом полився дощ, немов з розірваної греблі.

Земля отворила всі нори й пила, пила — аж поки не наситилась досита. Скоро наповнились яруги брудними водами. Жовті, брудні хвилі закрубились-запінились, ніби розлючені звірюки, що хотіли вирватись із прив'язі.

Врешті береги не вдержали напору. Велика брила берега відлупилась жовті води навалою затопили побережжя. Буруни сильним махом виривали молоді деревця й несли їх з собою.

Та грозі - негоді цього було замало. Їй хотілося б увесь ліс знищити, всю зелень змести з лица землі.

Дуби ставали їй на заваді.

— Ударити на них!.. Знищити їх!.. Звалити!..

Громи зарокотали, мов навіжені. Ціле небо заграло вогнями блискавок. Ще дужче зашуміла повінь. Ще більше зелених рослин, — ба навіть цілих бервен, — мішалися з болотом, і брудною водою.

Однак дуби держались. Їх тримали глибоко в землю запуснені коріння. Їхні вершки вигинались - вихилялись.. Вітер безпощадно зривав жмутами їх листя, ламав галуззя й кидав у жовту повінь, що бульбонила довкола стовбура.

Молодий дубок задрижав і важко застогнав.

— Батеньку!.. Я... не знав, що це таке. страшне...

Спокійно видержував старий дуб. Гордо наставляв груди. Широкими верхами спиняв удари громів, намірених на свого нащадка й захищав його.

— Гу-гу!.. Це стариган держить!.. Ану, вр-р-раз!.. Повалімо його!.. — лютували громи.

Блискавки прошивали смертельними стрілами наліво, направо, щоб направити на старого дуба. Чорна хмара наблизилась до самого шпиля. Півнеба запалало вогнем. По краях позолотилась чорна хмара — і проміниста стріла поцілила в самий вершок старого дуба. Вслід за нею розлягся страшний, громовий регіт леремоги, що вже від нього усі дерева припишкли.

Застогнав - заскрипів столітній велетень у своїх сугавах і розколовся надвое. В одній хвилині зайнявся страшним полум'ям. Посипались почорнілі, покорчені тріски й галуззя. Щойно недавно зелені листки поруділи і скорчені від жару, розсіялись по сусідніх деревах. Його важке тіло, похилилось до землі, мов велетеньський смолоскип.

Молодий дубок зжахнувся. На його плече повалився дідуган однією важкою половиною.

— Ох, батеньку!.. — застогнав.

Заохкали довкола дерева з надвислими, надпаленими раменами...

Полявся рясний дощ. Злива затопила пожежу. Поціливши жертву, громи ущули. Віддалялись, полишивши за собою спустошення.

Повіяли вітри і розігнали хмари. Мов на глум — сонце з-за хмар показало своє заплакане обличчя. Уважно розглядалось і спинилося на розтрошеному дубі. Де недавно його верхки сягали неба — тепер стирчали стрімкі, голі стовбури. Його конарі, вирвані до половини з землі, тепер змивали води, ніби сестри-жалібниці.

Поруч нього стогнав нахилений молодий дубок. на ньому важив тягар столітнього батька. Один бік в молодого дубка відчохнувся і звисав, мов одірване рам'я.

Однак, переживши бурю, він став загартованою крицею, що перейшла вогонь.

2 . ВІТЕР З ПІВНОЧІ

З півночі повіяв холодний вітер.

Жах і шепіт пішов лісом. Листки на деревах задрижали. Вітер бушував ними, шарпав, — неначе б хотів їх живцем зірвати з дерев.

Зашуміли листки на дубах. Вони ще находились в повноті сил і з'єлені. Напоєні соками землі, вони сильно держалися свого галуззя й шуміли з обуренням:

— Що це за вітер, що від нього робиться так холодно?.. Він нам чужий. Ми його не знаємо. Яке йому до нас право?.. Якийсь пройдисвіт!.. Він важиться нас зривати з дерева, що на ньому ми зросли спокон нашого віку?!..

Дрібно зашевелили березові листки. Вони непомітно поблідли від холоду і переляку. Благально прошептали до вітра з півночі:

— Оставте нас у спокою, оставте!.. Ми не зробили нікому ніякого лиха. Чого ж нас лякаєте? Чого ж дмете на нас холодом, що від нього щемить наше дрібне серце? Ох-ох-ох!..

Комиші й верболози погнулись перед вітром до землі. Поклонились, неначе раді йому, хоч самі дрижа-

ли при кожному дошкульному подуві. Вони вже звикли кожному клонитись. Звідкіль вітер не повіяв би, а вони йому низенько — майже до землі:

— Здрастуйте!.. Здрастуйте, гості з півночі!..

(А в душі: — «Ох, лишенько! Коли б тільки скоро пройшли ці противні вітри!..»).

Одним тільки соснам і ялицям байдуже. Стояли на краю ліса і не шуміли. Вітер не займав їх, бо годі йому добратись до гострих шпильок. Вони ціпко держались галуззя. Одягнені в гостре, тверде чатиння — ні сосни ні ялини не боялись Вітра з півночі.

— Нехай!.. Не лякаємось його!.. До наших шпильок він не дістанесь. Своїм холодом нас не задушить. З нашого дерева нашого чатиння не змете... Зеленітимемо йому на перекір!.. Не поклонимось йому!..

Лісові дерева думали, що вітер з півночі — це тільки перехідний дух часу, як прилетів, — так і скоро відлетить. Вірили в соняшну силу. Коли б тільки сонце пригріло. — зараз вітер опустить крила!

Однак вітер не вгавав, не ущухав. Бліде, осіннє сонце було безсиле, щоб його вгамувати. Навпаки: з кожним днем вітер кріпшав й набирав на силі. Від його смертельного подиху блідла зелень листків. Їхні сили меншали. Земля перестала їх кормити своїми соками. Вони корчилились, жовкнули, заливались багровою кров'ю. Жалібно шуміли:

— Що це з нами робиться?.. Чого нас сили опускають?.. Що хоче від нас цей холодний, ненависний вітер?..

— Га?!.. Що хоче?.. — підхопив вітер. — Вирвати вас! Знищити!.. Розвіяти!.. Оце ми хочемо!.. Ви —

дармоїди!.. Тільки знаєте, що з нашої матері-землиці кров спивати... П'явки!.. Куркулі!.. Геть з вами!

Листки тривожно зглянулись між собою і здивовано - скорботно до вітра:

— Помилуйте!.. Ми... не знали, що ми такі небезпечні... Ми... в нічому неповинні... Пожалійте!» — захлипали.

— Га?! Жаліти?!.. У нас нема милости! Ми сліз не знаємо!.. Провинились — так гиньте!.. Гетьте з-перед очей!.. Гетьте!..

Вітер дмухнув з усієї потуги — і багато, багато по-жовклого листя, що що ледве держалось дерева, осипалось на землю. Їх схопив вітер і пірвав кудись далеко від рідного дерева. Відірвані від свого лона, листки конали, закружлявши в смертельному танку...

Жах пішов лісом.

— Де ж нам сховатись, — шептали, — як нам боронитись?

Звертались до сонця, благали тепла. Та сонце нічим не могло допомогти. Слало проміння — та таке холодне, бліде, що від нього не було ніякого загрітку.

Холодні ранки добивали зелень. Покривали її інєєм. Насилу сонце злизувало фальшиві діаманти, щоб за-гріти замерзлих до життя. Однак його зусилля були даремні. Його пора, мабуть проминула. Настала пора зимних вітрів, що формували світ після своєї вподоби.

Аж одного ранку остались на дереві тільки два по-жовклі, покорчені листочки. Тонесенькі блідо-зелені жилки показували, що вони ще живі. Слабкими стебелами держались дерева і дрижали від холоду.

Коли вітер трохи ущух, завели між собою тиху розмову:

— Цієї ночі так багато наших братів забралось від нас... Глянь, ми самі остались на дереві, — каже один.

— Така вже наша доля, — зідхає другий.

— І куди ж їх погнав вітер? Що з ними сталось? Мабуть забрав їх з собою в свою північну країну.

На те другий:

— Ні, братчику. Вони недалеко від нас. Глянь, скільки їх на землі! О скільки їх розвіяно по всьому лісі! Глянь!

Листочок оглянувся — і задрижав зі страху.

— Ах, лишенько! Вони ж змішані з грязюкою, з землею. Отак, мабуть, і зогниють, — застогнав перший

— Еге, зогниють... На що інше вони тепер не пригожі. Вони ж мертві...

По хвилині надуми:

— Кажуть, що наша смерть носить у собі зародок нового життя. Весною все обновляється. На нашому місці народяться нові листки. Земля їх годуватиме соками, що постали з померлих наших братиків - листків. Осінню мусять усі листки обпасти, щоб весною могли народитись нові...

— Як це?

— Сам не знаю... Це велика таємниця. В це треба тільки в і р и т и .

— Дивно... І ти віриш в це, братчику?

— Чому ж би не вірити?!.. Я вірю в життя.

— Хто його знає, — відзивається по хвилині задуми перший зів'ялий листок. — Може воно й правда, а може й казка. Однаково!.. Ми вже позначені смертю... І я вірю у весну... Але що нам з весни, що нам з обновленого життя — коли нас вже не буде на світі?!

— З тебе говорить самолюбство, братику, — на те другий. — Не можна ж думати тільки про себе!..

— Нехай!.. Однаково!.. І ти з своєю вірою. — і я з своєю зневірою — обох нас постигне однакова судьба: зогниємо в болоті!.. Не знати, братчику, хто з нас перший !?..

Другий листок заворушився, хотів на те відповісти, та водночас почув, як до серця підходила млість. Сили опускали зовсім. Покорчений, сухий — держався життя тільки однією волосинкою. Успів тільки вимовити: — А все ж... — і не докічив. Прилетів вітер й зірвав обидва листочки. Закружляв ними в повітрі й пігнав наперед себе. Тихо вони злітали до інших братів - мерців що лежали покотом на землі.....

А все ж...

В цім єдинім, недокінченім реченні лежало стільки протесту проти знасилля, стільки надій, стільки віри в життя, що навіть смерть була перед ним блідою..

Тільки вітер з півночі, глухий на це єдине могутнє слівце, безумно гуляв по обголеному лісі й реготався з перемоги:

— Га-га-га!.. Га-га-га! Я це знав давно, що ніде не має сили, яка б передо мною встоялась!.. Ми — непереможні! Га-га-га!.. Тепер аж постала воля! Усе наше! Усе — усе!..

А верболози, обнажені, — тільки голим пруттям кловились йому:

— Здрастуйте, товаришу Північний Вітре, здрастуйте!..

З неба злітали перші сніжинки. Кружляли в повітрі, немов білі метелики, ніби шукали собі місця, й тихо нечутно сідали на землю. Покривали мертві, відірвані листки білим саваном до гробу... .

3 . БІЛА СМЕРТЬ

Сумно стояли обголені дерева. Ударяли об себе сухим гіллям, ніби від морозу збивали рамена. Підносили вгору обнажені руки. Благали з неба милости.

Та небо було німе, холодне, невблаганне... Скисні соняшні проміння, різкі, немов шпильки, не давали загрітку.

Нахилилась біла береза до своєї подруги липи:

— Не видержу, сестро! Холод добирається до білого тіла... Дрижу від морозу... Замерзаю...

— Кріпись, біла подруго!.. Вже не довго! Прийде час, коли сонце набере свіжих сил й загіє нас до обновленого життя... Ми мусимо бути сильними й не падати духом!

— ...Не падати духом... Коли вже сил не вистачає!..

— Треба вірити й надіятись!..

— Віра.. Надія... Одиноке, що нам осталося... надія — це тільки розрада для німців... ..

— Зате віра сталить нашого духа. Віра в нашу майбутність, наше сонце... Хіба ти не віриш в сонце, біла подруго?

— Як можна не вірити?.. Вірю. Тільки не вірю, що я діждуся колись великого свята відродження, Мабуть, до того часу зимові вітри мене заморозять... ..

— Ні, біла подруго! Не можна так!.. Не тільки треба вірити в краще завтра, — але треба ще мати віру в себе самого. Без цього не можна!..

— ...Віру в себе... Коли я її вже не маю... давно. Ох, сестро, сестро!.. Чому я така нещасна?.. Нещасна з нещасних?.. Чому?..

Подруги упали собі в обійми. Заплакали, застогнули. Їх сльози у млі ока замерзали. Замінювались в мінливій алмази.

Долиною дув зимовий вітер. Буяв по полі, замітав снігами і тишився:

— Яке все гарне! Як всюди біло! Не має іншої барви, тільки одна біль... Ніде ні однієї плямки... Чи це не радісно? Куди не кинеш оком — біло... Час різнобарвної зелені і квітів проминув. Тепер настала рівність... Біла смерть...

На крайлісі вітер побачив білу березу. Почув її хлипання.

— Плаче?.. Чого вона плаче?.. Та ж вона наша — Біла!.. Радіти їй, а не плакати!.. Яка безумна!.. Мабуть їй замало білі. На!.. Біла березо!

З любови збурнув не неї крупчастим, холодним снігом. Від цього березі заперло віддих. З холоду вона зомліла. Та вітрові байдуже!

Полетів даліше...

Щось біле пробігло по білому снігу й покvapно сховалось в норі.

— Що це воно? — дивувався вітер, — Ласочка?.. Невже й вона побіліла?.. Ха-ха!.. Біла ласка!.. Хіба не звісно, хто вона?.. Ніби не знаємо, що вона тільки ради вигод змінила барву?.. Га! Знаємо це... Нехай! І в нас вона останеться тільки — ласиця. А все ж — ро-

зумне створіння! Зрозуміла духа часу. Не те, що сірі горобці на гиллях. Надулись та й цвірінькають... Гайгай! Цвірінькайте собі, любі горобчики!.. Співайте собі надгробну пісеньку! Однаково у нас не знайдете зерна!.. Нічого!.. Цвірінькайте собі на здоров'ячко!.. Нашого білого царства своїм цвіріньканням вам не повалити!..

Вітер пігнався білими просторами даліше. Де тільки завважив зелень, що пробивалась крізь біле покривало, — зараз засипав її снігом. «Нехай вона дрімає під снігом, — думав, — тільки, щоб не заважала й не руйнувала білої одноманітності!»

Вітер промайнув лісом й загув мж сухим гллям з усією потужністю. Йому у відгомін завили з ліса голодні вовки.

Недавно на деревах гніздилися співучі пташки. Тепер бачив вітер, що гнізда порожні.

— «Не стало зелені, — та й співці покинули рідні ліси, їм мабуть, біла рівність не до вподоби... Бач — відважні!.. Не стало поживи та й гайда!.. Пішли комусь іншому співати... Патріоти!.. Їм, видно, тільки хочеться вигод», — думали вітри. — «Нехай!.. На їх місці витимуть вовки. Кракатимуть гайворони... Воно навіть більш відповідатиме духові часу. Велика хвиля вимагає розгону, динаміки... Не те, що квиління закоханих пташок!..»

Куди вітер не повертався — зустрічали його дерева кивом свого сухого галуззя. Клонилися вітрові. Вітали його буки, грабина. Навіть горда діброва поклонилась. Верболозигнули спину по пояс, а очерет падавниць аж до землі. Клонилися страха ради, спокою ради.

Та вітер розумів це зовсім по-іншому.

— Бач, як нас люблять! — чванився перед світом,
— Сонцеві дерева ніколи так низько не клонились.

Тільки одна смерека не пскорилась вітрові. Стояла задумана і — марила про Сонце. Вона одинока в лісі ще зеленіла серед білі.

Убрана у своє горде чатижня, вона не боялась морозів. Не пускала тепер нових паростків, не проявляла нового життя, тільки жила старим і ждала весни. Вся обвалена снігами, тільки де-не-де виглядало з-проміж білих кайдан зелене життя.

Побачивши її, вітер розлютився.

— Що?.. Ти ще й досі зелена?.. — заревів до неї.

— Не соромно тобі?.. Га?.. Як смієш?..

Смерека мовчала. Годі їй покоритись. Вона ж дочка Сонця.

— Чого мовчиш? Га? Говори! — добирався до неї вітер.

Та смерека дальше мовчала. Не відзивалася ні одним словом. Між духом темряви й дочкою Сонця немає спільної мови.

Вітер розгнівався. Покликав інших вітрів, своїх помічників.

— Звалімо її! Вирвімо бунтарку з корінням! Це ж контрреволюція!

З усієї сили вдарили на неї вітри. Смерека застогнала. Заскрипіла в сугубах. Її конарі запущені глибоко в землі, не піддавались. Рік-річно вона їх запускала все глибше в землю, — і не страхалась хоча б найсильнішої бурі. Вона перебула вже не одну зиму, не одну хуртовину. Вони промайнули — а смерека осталась й дальше зеленіла. І тепер їй не страшно! Держалася землі й не піддавалась.

— Га! Це коріння її держить! — верещав північний вітер. — Шкода наших зусиль. На вирвати її нам з корінням. Краще, завалімоїї ще більше снігами. Попам'ятає нас, зухвала смерека! Не хоче нас послухати. тоді нехай вічно носить на собі кайдани!

Вітри завили. Змітали гори снігів й звалювали на смереку. Багато снігу лягло на її зелені рамена й важили камінням. Від тягару смерека опустила свої віття аж до самого долу, аж одно рам'я відчахнулось. Із зраненого місця потекла біла кров. Доглянув це холодний вітер і зрадив.

— Ага!.. Аж тепер можна буде добратись до її серця.

Та смерека випустила з себе цілющу живицю й залила нею свою рану, ніби бальзамом.

Погані вітри не могли вічого їй заподіяти. Гордо витримувала смерека наложені кайдани й не піддавалась. Думно підняла голову вгору, сперлась своїм тризубом об небо — і ждала. Знала, що неволя не до віку. Наспіє і її пора.

Вона ж — дочка Сонця!..

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Випускаючи у світ збірку оповідань Корнила Ластівки «ВІДРВАНІ ЛИСТКИ», з якої повість «ДВА ШЛЯХИ» друкувалася в «Нашому Кличі» під наголовком «ЛЮБІТЬ ВОРОГІВ ВАШИХ», задумує «Наш Клич», орган Т-ва «ВІДРОДЖЕННЯ», цією книжкою почати свою видавничу діяльність. У своїх книжкових виданнях «Наш Клич» буде використовувати твори, які будуть іти підвалом на сторінках часопису або твори, які поміщувались в інших часописах чи журналах, а їхні автори хотіли б їх видати осібною книжкою, як також твори, ніде ще не опубліковані. Збірка К. Ластівки виходить якраз у 75-ліття Автора. Сильветку його літературної та наукової діяльності зачерпуємо із праці Д. Яремчука «Причини до історії української літератури на Буковині», друкваної в монументальному збірнику «БУКОВИНА, ЇЇ МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ».

К. Ластівка народився в і рудні 1893 р. в с. Горошівці на Буковині, закінчив в чернівецькому університеті теологічний і філософічний факультет (славістика) і брав живу участь в українському перевороті на Буковині в рр. 1918/19; між двома світовими війнами був священником, а з 1941 р. живе постійно у Відні.

Свою літературну діяльність почав 1914 р. ліричними поезіями, які появлялися в «Ілюстрованій Україні»

(Львів), у чернівецьких журналах «Промінь», «Само-
стійна Думка» та в альманасі «На зустріч волі». У згада-
них журналах і в щоденнику «Час», він поміщував також
свої оповідання, з яких найважливіші: «Казка», «Зорі»,
«Сон Іванової ночі», «Остання зустріч», «Грудка землі»,
«Пам'ятка по батькові» та ін. Окремими виданнями вий-
шли «Сон Іванової ночі» (1923) та історична повість із
часів Сагайдачного «Перевертень» (1935 р.). Свої опо-
відання для дітей та казки він поміщував у львівському
дитячому журналі «Світ Дитини», з яких найважливіші
«Царівна Галя». «Як велика є любов матері», «Згода».

З публіцистично-наукових праць слід згадати есеї
з української мітології та фолкльору, як: «Староукраїн-
ський пантеон кн. Володимира» («Самостійна Думка»),
«Вірування на Свят-Вечір», «Писанки в народніх віруван-
нях» («Час») та «Буковинські гаївки і веснянки» («На-
ша Культура», Варшава).

Перейшовши в часі другої світової війни до Відня,
К. Ластівка не кидає пера і працює на полі мистецької
літератури, українського фолкльору та народнього ми-
стецтва. Свої праці друкує на сторінках українських емі-
грантських часописів та журналів. Згадати б надрукова-
ні оповідання «У світ широкий» («Київ» 1965 р.), «Буко-
вина», «Пальма», «Нас в'яже земля», «Стогне земля»
(«Дзвін» 1955 - 1967). З наукових праць друкувалась се-
рія етнографічних статей у паризькому «Українському
Слові», «Дзвоні» й «Нашому Кличі» в Буенос Айресі.
З ділянки народнього мистецтва були поміщені у філя-
дельфійському жіночому журналі «Наше Життя» есеї:
«Основи української народньої орнаментациї (1964 р.)
та «Кольористика українських народніх вишивок» (р.
1968).

Тепер К. Ластівка упорядковує і доповнює до друку матеріяли до книжки «Основи народніх календарних вірувань», які друкувались по різних періодичних виданнях. Ці матеріяли варті того, щоб для них знайшовся видавець. Заслуговує також на осібне видання цінний твір Ластівки «Стогне земля», який друкувався в аргентінському журналі «Дзвін». Про цю повість пише І. М. Новосівський у своїй рецензії на неї в «Українському Слові» (Париж, 1967 р.):

«Советизації Північної Буковини, мабуть, уперше знайшла своє відображення трагічної дійсності українського буковинського села, реальної дійсності, далекої від якихнебудь, переборщень чи переяскравлювань. На жаль новеля появилася — не з вини автора — в періодичку з обмеженим тиражем і колом читачів».

Випускаючи у світ книжку «Відірвані листки», сподіваємось, що вона знайде повне зрозуміння у наших Читачів і стане гідною пам'яткою для Шановного Автора і Ювілята.

Буенос Айрес, 1968 го року.

Se terminó la impresión de este libro
en los Talleres Gráficos "Champion"
1968
calle Mercedes 2163, Buenos Aires.

